

Теми наукових розробок відповідають актуальним проблемам військово-спеціальних наук: військової психології, військової географії, військового перекладу та лінгвістичного забезпечення військ, воєнної економіки, інформаційної безпеки, військового навчання і виховання та спрямовані на їх розв'язання. Зміст Вісника надає можливість зрозуміти основні напрями творчих пошуків науково-педагогічних і наукових працівників, учених, здобувачів, ад'юнктів, що пов'язані із проблематикою розбудови Збройних Сил України.

Для наукових працівників, практиків, викладачів, аспірантів, студентів.

Темы научных разработок соответствуют актуальным проблемам военно-специальных наук: военной психологии, военной географии, военного перевода и лингвистического обеспечения войск, военной экономики, информационной безопасности, военного обучения и воспитания и направлены на их решение. Содержание Вестника позволяет понять основные направления творческих поисков научно-педагогических и научных работников, ученых, соискателей, адъюнктов, связанных с проблематикой строительства Вооружённых Сил Украины.

Для научных работников, практиков, преподавателей, аспирантов, студентов.

The research topics are urged by and aimed at solving current problems of military-special sciences: military psychology, military geography, military translation and linguistic support of operations, military economy, information security, military education and training. The Herald provides an overview of the research interests of scientists, scholars, teachers, and postgraduate students devoted to the development of the Armed Forces of Ukraine.

For researchers, practitioners, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.В. Балабін, канд. філол. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В. І. Алещенко, д-р психол. наук, проф.; С. Ю. Бортник, д-р геогр. наук, проф.; Л. Ф. Бурлачук, д-р психол. наук, проф.; І. В. Данилюк, д-р психол. наук, проф.; Г. І. Денисик, д-р геогр. наук, проф.; Л. Ф. Дубіс, д-р геогр. наук, проф.; А. Б. Коваленко, д-р психол. наук, проф.; С. А. Лісовський, д-р геогр. наук, с. н. с.; О. О. Любіцева, д-р геогр. наук, проф.; О. Г. Ободовський, д-р геогр. наук, проф.; Я. Б. Олійник, д-р екон. наук, проф.; І. О. Ольховой, канд. геогр. наук, доц. (заступник відповідального редактора); О. Д. Сафін, д-р психол. наук, проф. (відповідальний за напрям "Психологія"); О. І. Сторубльов, канд. техн. наук, доц. (відповідальний секретар); Ю. М. Швалб, д-р психол. наук, проф.
Адреса редколегії	03680, Київ, вул. Ломоносова, 81, Військовий інститут; ☎ (38044) 521 32 89; тел./факс (38044) 521 32 92; ел. пошта: viknu@univ.net.ua офіційний сайт: www.mil.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою Військового інституту 27.12.2017 (прот. № 4)
Атестовано	"Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки" відповідно до п. 6 наказу Міністерства освіти і науки України від 09.03.2016 №241 включено до Переліку наукових фахових видань України в галузі науки "Психологія"
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КВ № 17617-6467Р від 29.03.11р.
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

The research topics are urged by and aimed at solving current problems of military-special sciences: military psychology, military geography, military translation and linguistic support of operations, military economy, information security, military education and training. The Herald provides an overview of the research interests of scientists, scholars, teachers, and postgraduate students devoted to the development of the Armed Forces of Ukraine.

For researchers, practitioners, teachers and students.

Теми наукових розробок відповідають актуальним проблемам військово-спеціальних наук: військової психології, військової географії, військового перекладу та лінгвістичного забезпечення військ, воєнної економіки, інформаційної безпеки, військового навчання і виховання та спрямовані на їх розв'язання. Зміст Вісника надає можливість зрозуміти основні напрями творчих пошуків науково-педагогічних і наукових працівників, учених, здобувачів, ад'юнктів, що пов'язані із проблематикою розбудови Збройних Сил України.

Для наукових працівників, практиків, викладачів, аспірантів, студентів.

Темы научных разработок соответствуют актуальным проблемам военно-специальных наук: военной психологии, военной географии, военного перевода и лингвистического обеспечения войск, военной экономики, информационной безопасности, военного обучения и воспитания и направлены на их решение. Содержание Вестника позволяет понять основные направления творческих поисков научно-педагогических и научных работников, ученых, соискателей, адъюнктов, связанные с проблематикой строительства Вооружённых Сил Украины.

Для научных работников, практиков, преподавателей, аспирантов, студентов.

EXECUTIVE EDITOR	V. Balabin, PhD in Philology, Professor
EDITORIAL BOARD	V. Aleshchenko, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; S. Bortnyk, Doctor of Sciences in Geography, Professor; L. Burlachuk, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; I. Danyliuk, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; H. Denysyk, Doctor of Sciences in Geography, Professor; L. Dubis, Doctor of Sciences in Geography, Professor; A. Kovalenko, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; S. Lisovskyi, Doctor of Sciences in Geography, Senior Research Associate; O. Liubitseva, Doctor of Sciences in Geography, Professor; O. Obodovskyi, Doctor of Sciences in Geography, Professor; Y. Oliinyk, Doctor of Sciences in Economics, Professor; I. Olkhovoy, PhD in Geography, Associate Professor (Deputy Editor in Chief); O. Safin, Doctor of Sciences in Psychology, Professor (responsible for the area: Psychology); O. Storubliov, PhD in Technical Sciences, Associate Professor (Executive Secretary); Y. Shvalb, Doctor of Sciences in Psychology, Professor
Address	Military Institute, 81, Lomonosova str., Kyiv, 03689; ☎ (38044) 521 32 89; tel./fax (38044) 521 32 92; www.mil.univ.kiev.ua
Approved by the	Scientific Council of Military Institute 27.12.2017 (prot. № 4)
Certified by the	"Visnyk of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military-Special Sciences" was included in the List of Scientific Professional Publications of Ukraine in the specialty "Psychology" in compliance with provision №6 of the Order of Ministry of Education and Science of Ukraine №241 of 09.03.2016
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine State Certificate № 17617-6467P issued on 29.03.2011
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv University Publishing State Certificate № 1103 issued on 31.10.2002
Address:	Office 43, 14 Shevchenka Blvd, Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; Fax 239 31 28

ЗМІСТ

ПСИХОЛОГІЯ

Алещенко В. Інформаційно-психологічний вплив у ході збройної боротьби	6
Байда С. Психологічні чинники формування позитивного іміджу молодого викладача педагогічного ВНЗ	11
Бацилєва О., Астахов В., Пузь І. Особливості психологічного супроводу вагітних жінок, які мешкають у зоні конфлікту	14
Волобуєва О. Керівник і керівництво в секторі безпеки: гендерний аспект	19
Гоцуляк Н. Психологічні особливості розвитку творчої діяльності майбутніх психологів	23
Гришин С., Кузьменко М., Халіманенко С. Обґрунтування системи періодичного проведення психофізіологічних досліджень із використанням поліграфа в процесі роботи з персоналом у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України	26
Дасюк Ж. Психолого-педагогічний супровід процесу формування толерантності об'єктів навчання та виховання в умовах розвитку нової школи	32
Кузікова С. Організація фахової підготовки студентів-психологів як технологія формування суб'єкта саморозвитку	36
Перепелюк Т. Формування професійно-особистісного рівня викладача психології	40
Тептюк Ю. Психологічні умови розвитку стресостійкості особистості у дорослому віці	44

СОДЕРЖАНИЕ

ПСИХОЛОГИЯ

Алещенко В. Информационно-психологическое влияние в ходе вооруженной борьбы.....	6
Байда С. Психологические факторы формирования позитивного имиджа молодого преподавателя педагогического вуза	11
Бацилева О., Астахов В., Пузь И. Особенности психологического сопровождения беременных женщин, которые проживают в зоне конфликта	14
Волобуева Е. Руководитель и руководство в секторе безопасности: гендерный аспект.....	19
Гоцуляк Н. Психологические особенности развития творческой деятельности будущих психологов	23
Гришин С., Кузьменко М., Халиманенко С. Обоснование системы периодического проведения психофизиологических исследований с использованием полиграфа в процессе работы с персоналом в Министерстве обороны Украины и Вооруженных Силах Украины.....	26
Дасюк Ж. Психолого-педагогическое сопровождение процесса формирования толерантности объектов обучения и воспитания в условиях развития новой школы	32
Кузикова С. Организация профессиональной подготовки студентов-психологов как технология формирования субъекта саморазвития	36
Перепелюк Т. Формирование профессионально-личностного уровня преподавания психологии.....	40
Тептюк Ю. Психологические условия развития стрессоустойчивости личности во взрослом возрасте	44

CONTENTS

PSYCHOLOGY

Aleschenko V. The informational-psychological influence during the armed struggle	6
Baida S. Psychological factors of positive image development of young teacher of the pedagogical institute.....	11
Batsileva O., Astahov V., Puz I. Features of psychological accompaniment of expectant mothers who live in conflict area.....	14
Volobuieva O. Leader and leadership of the security sector: gender aspect	19
Hotsulyak N. Psychological peculiarities of creative activity development of future psychologists.....	23
Hryshyn S., Kuzmenko M., Khalimanenko S. The substantiation of the periodic psychophysiological research system with use of polygraph in personnel working process in the Ministry of defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine	26
Dasiuk J. Psychological and pedagogical accompaniment of tolerance forming process of servicemen's children in the conditions of new school development	32
Kuzikova S. Organization of professional training of students-psychologists as technology of creating of self-development subject	36
Perepeliuk T. Formation of professional and personal level of psychology teacher.....	40
Teptiuk Y. Psychological conditions of development of stress tolerance of the personality in adulthood	44

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ У ХОДІ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ

Висвітлено сутність поняття та загальні підходи здійснення інформаційно-психологічного впливу в ході збройної боротьби. Розглянуто інформаційно-психологічну компоненту у військовій справі, що домінує в таких країнах, як США, ФРН, Великобританія, Франція, Китай, РФ; основні завдання, які покладаються на спеціальні інформаційні війська (сили). Запропоновано деякі пріоритетні напрями, шляхи і способи протидії інформаційно-психологічному впливу в ході збройної боротьби.

Ключові слова: інформаційно-психологічний вплив, інформаційно-психологічне протистояння, інформаційно-психологічні операції, інформаційно-психологічні акції, інформаційно-психологічні дії, інформаційна зброя.

Постановка проблеми. У Доктрині інформаційної безпеки України наголошується, що національними інтересами України в інформаційній сфері є життєво важливі інтереси особи – захищеність від руйнівних інформаційно-психологічних впливів (ІПВ), а серед життєво важливих інтересів суспільства і держави – захист українського суспільства від агресивного інформаційного впливу Російської Федерації, спрямованого на пропаганду війни, розпалювання національної та релігійної ворожнечі, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету територіальної цілісності України; створення з урахуванням норм міжнародного права системи й механізмів захисту від негативних зовнішніх інформаційно-психологічних впливів, передусім пропаганди [1].

Зазначене підвищує роль інформаційних факторів і у військовій справі. Тривалий час військові вчені та практики багатьох країн ведуть наукову полеміку навколо питання інформаційно-психологічного протистояння, основним змістом якого є, з одного боку, вплив на інформаційну сферу та свідомість особистості противника, а з іншого, – протидія йому, а метою є виконання поставленого завдання, досягнення перемоги в бою, збройному конфлікті тощо.

Відповідно до військового стандарту (ВСТ 001.001.004) загроза інформаційній безпеці реалізується шляхом негативного інформаційного впливу, що й зумовлює необхідність створення дієвої системи захисту особового складу ЗС України від нього [5]. Здійснення інформаційно-психологічного впливу в ході збройної боротьби спрямовується на моральні та психологічні властивості осіб як цивільного населення, так і військовослужбовців.

Отже, актуалізуються питання дослідження різних аспектів ІПВ, особливо вивчення сутності, механізмів його здійснення, умов, що впливають на ефективність застосування, способів захисту від деструктивного втручання в ході збройної боротьби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зауважити, що широким спектром проблем інформаційно-психологічної безпеки, інформаційно-психологічних впливів вітчизняні науковці, експерти активно почали займатись лише останньої декади ХХ ст. Цю проблему вивчали, зокрема, Ж.П. Вірна, Л. Гавришак, Ю. Горбань, В.П. Горбулін, Г.В. Грачов, М.Т. Дзюба, Я.М. Жарков, Ю.В. Климчук, С.Б. Кримський, В.О. Косевцов, О.В. Литвиненко, Г.В. Ложкін, Є.В. Магда, І.К. Мельник, І.О. Ольхова, М.І. Онищук, В.В. Остроухов, В.М. Петрик, Ю.І. Радковець, А.Д. Сафін, Л.Є. Смола, В.М. Телелім, Х.Ю. Шишкіна та ін.

Серед іноземних авторів варто зазначити роботи Т. Стоунера, Р. Катца, Д. Рісмана, Х. Шрадера,

Д. Тапскотта, М. Маклюена, Э. Тоффлера, П. Дракера, М. Бангеманна, Д. Лайона, Дж. Мартіна, А. Манойла, Г. Почепцова, С. Расторгуєва та ін. Комплексному вивченню чинників, що впливають на приймання об'єктом переконливої інформації, присвячені роботи Р. Баркера, Дж. Гібсона, А. Мерібіана та ін. Спеціальні концепції психологічного впливу започатковано працями Г. Тарда, Г. Лебона, Ф. Олпорта, В.М. Бехтерева, "Атаки на свідомість" (В. Прокоф'єва), "Психологія маніпулятора" (О. Соколова) тощо.

Ці питання гостро стоїть на державному рівні, експерти розробляють, удосконалюють і поступово впроваджують у життя основні засади Концепції інформаційної безпеки України, зокрема на психологічному рівні. Дослідженню питань інформаційно-психологічних впливів у ході гібридної війни присвячені роботи В. Алещенка [2], В. Горбуліна [4], В. Гусарова [7], Є. Магди [6], В. Костицького, В. Петрика, А. Сафіна [10] і багатьох інших. Окремо необхідно зазначити комплексні дослідження на Донбасі та при анексії Криму, які здійснено авторським колективом Національного інституту стратегічних досліджень – монографії "Донбас і Крим: ціна повернення" та "Світова гібридна війна: український фронт".

Аналіз робіт вітчизняних та іноземних науковців дає змогу дійти висновку, що в теперішніх умовах потребують уточнення сутність поняття ІПВ, загальні підходи щодо розробки пріоритетних напрямів протидії йому в ході збройної боротьби.

Мета статті полягає в дослідженні інформаційно-психологічного впливу противника як самостійної компоненти збройної боротьби й визначенні сутності цього поняття, пріоритетних напрямів захисту особового складу та населення від нього.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження такого складного явища як ІПВ може бути успішним лише за умов наявності розробленого понятійного апарату, завдяки якому розкриваються сутності моментів зазначеного явища.

Розглядаючи сутність поняття "інформаційно-психологічний вплив", узявши за основу існуючі напрацювання в цій сфері, слід зазначити, що під цим терміном (на відміну від *інформаційний*) необхідно розуміти не просто заподіяння шкоди інформаційно-технічній інфраструктурі військ, системі управління військами тощо, а й цілеспрямований процес впливу на свідомість особистості з метою зміни на свою користь морально-психологічної переваги – морально-психологічного стану особового складу та населення.

Ми виходимо з того, що ІПВ – це вплив на свідомість інформаційно-психологічними або іншими засобами, який викликає трансформацію психіки, зміну поглядів,

думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність і поведінку. Аналіз наявних наукових праць, нормативних документів, досвід інформаційно-психологічного протидія свідчить, що *цілями інформаційно-психологічного впливу є*: заподіяння шкоди (ускладнення роботи, виведення з ладу тощо) інформаційно-технічному компоненту держави та її збройних сил (озброєнню та бойовій техніці); дезінформація, дезорганізація та деморалізація державного й військового керівництва, військ і населення противника. Кінцевою його метою є досягнення певної реакції, поведінки (дії або бездіяльності) особистості, яка відповідає цілям психологічного впливу. Такий підхід дозволяє комплексно підійти до розгляду всього аспекту питань інформаційного протидія, не забуваючи про основну постать збройної боротьби – людину (військовослужбовця). Адже навіть в умовах інформаційної цивілізації незмінним залишається розуміння того, що важливим фактором безздатності є людина, під контролем якої перебувають зброя та інформація.

Інформаційно-психологічна протидія (ІПП) – це складова інформаційно-психологічної боротьби, спрямована на власну аудиторію, яка одночасно є мішенню для пропаганди (психологічних операцій) противника, з метою нейтралізації або зведення до мінімуму ефекту від ворожого інформаційно-психологічного впливу. Головною метою протидії інформаційно-психологічному негативному впливу противника на особовий склад є досягнення інформаційно-психологічної переваги над ним.

Варто зауважити, що інформаційно-психологічна складова є основою ведення гібридної війни РФ проти України, а основним об'єктом впливу в цій війні стає населення Криму, Донбасу, що "визволяється" від "українців". Завдання й метод такої війни – спонукання громадян до зради власної держави та підтримки агресора. Залучаються всі засоби для формування бажаної для загарбника картини подій у сприйнятті міжнародної громадськості. Нестандартність такої війни також полягає в неофіційному залученні державою-агресором недержавних виконавців – "ввічливих чоловічків", "добровольців", які, по суті, є банальними найманцями й місцевими запроданцями. Вони не зв'язані міжнародним правом, а просто виконують брудну роботу [2, 4, 6].

Воєнні дії проти України супроводжуються масованими інформаційно-психологічними операціями та кіберопераціями.

Як свідчать реалії сьогодення, протягом 2014–2017 рр. для України значної актуальності набуло питання виявлення та блокування сепаратистських Інтернет-ресурсів, які використовуються представниками терористичних організацій так званих ДНР/ЛНР і особами, які їх підтримують, з метою поширення соціально небезпечної інформації, а також реалізації інших форм психологічного тероризму. Указані ресурси є інструментом пропаганди ідеології, що закликає до повалення конституційного ладу в Україні, відокремлення її територій, екстремізму та тероризму. Введення збройних сил РФ до АР Крим супроводжувалось діями, які мали всі ознаки підготовленої та продуманої за цілями, заходами й наслідками інформаційно-психологічної спецоперації. Об'єктами інформаційного впливу були визначені [2, 3]:

- аудиторія об'єкта нападу – у цьому випадку України (для формування погляду про справедливість рішення РФ і планів російського керівництва);
- внутрішня аудиторія Росії та аудиторії підтримуючих її держав (для демонстрації впевненості дій росій-

ського керівництва й формування в населення думки щодо підтримки рішень Кремля);

- зовнішня аудиторія (для створення інформаційних умов позитивного сприйняття політики Росії).

Ключовими завданнями цієї спецоперації були:

- деморалізація населення України;
- деморалізація особового складу збройних сил і силових відомств, а також спонукання їх до державної зради й переходу на бік супротивної сторони;
- формування в громадян Росії та України викривленого медіабачення подій, що відбуваються, а не їх дійсних причин і наслідків;
- створення вигляду масової підтримки дій РФ із боку населення Південно-Східних регіонів України;
- психологічна підтримка українських прихильників радикального зближення регіонів Сходу та Півдня України з РФ.

При цьому використовувалися всі методи інформаційно-психологічної боротьби – від розміщення тенденційної інформації та напівправди до неприхованої неправди ("фейків").

До джерел, каналів і технологій впливу на свідомість, психологію та поведінку людини слід віднести: ЗМІ та спеціальні засоби інформаційно-пропагандистської спрямованості; глобальні комп'ютерні мережі та програмні засоби швидкого поширення в мережах інформаційних і пропагандистських матеріалів, соціальні мережі; засоби й технології, що нелегально модифікують інформаційне середовище, на підставі якого людина приймає рішення; засоби створення віртуальної реальності; чутки, міфи й легенди; засоби підпорогового семантичного впливу; засоби генерування акустичних і електромагнітних полів. Засоби масової інформації та спеціальні засоби інформаційно-пропагандистської спрямованості фахівці вважають найефективнішими.

До спеціалізованих засобів інформаційно-пропагандистської спрямованості відносять мобільні радіомовні й телевізійні центри, пропагандистські пересувні гучномовці, плакати, листівки. Технології їх застосування відпрацьовані й подаліший їхній розвиток пов'язаний насамперед з методами прихованого впливу на підсвідомість військовослужбовця.

Вплив інформаційного простору на особистість військовослужбовця може здійснюватись різними способами, серед яких слід виділити: дезінформацію, поширення чуток, залякування, емоційне придушення, ініціювання агресивних емоційних станів, демонстрацію, маніпуляцію.

Стосовно *форм і методів ІПВ*, то вони залежать від конкретної воєнно-політичної обстановки та економічної ситуації. Основні форми ІПВ: стратегічні інформаційні комунікації, інформаційна операція, психологічна операція, інформаційна атака (кібератака), інформаційний удар (кіберудар), інформаційна (психологічна) акція, інформаційний захід, психологічна дія.

Стратегічні інформаційні комунікації – скоординовані й належно використані комунікативні можливості держави – публічна дипломатія, зв'язки із громадськістю, військові зв'язки, інформаційні та психологічні операції, заходи, спрямовані на просування стратегічних цілей держави.

Інформаційна операція – це сукупність узгоджених і взаємопов'язаних за метою, завданнями, об'єктами, місцем і часом одночасних і послідовних заходів інформаційного впливу, що проводяться за єдиним замислом і планом силами та засобами Збройних Сил України, із залученням можливостей інформаційної інфраструкту-

ри держави у взаємодії з іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами з метою створення сприятливих умов застосування військ (сил), порушення функціонування інформаційної інфраструктури противника, процесів прийняття ним рішень і здійснення управління військами (силами) з одночасним захистом власного інформаційного простору.

Психологічна операція – це сукупність узгоджених і взаємопов'язаних за метою, завданнями, місцем і часом психологічних акцій (психологічних дій) та інших дій суб'єктів психологічної операції, які проводяться за єдиним замислом і планом для здійснення впливу на емоційний стан, мотивацію, раціональне мислення визначених цільових аудиторій і зміни моделей їхньої поведінки способом, що сприятиме досягненню політичних і військових цілей України.

Інформаційний вплив – організоване цілеспрямоване втручання у свідомість (підсвідомість) чи фізичний стан цільової аудиторії та/або в процес функціонування технічних об'єктів інформаційної інфраструктури шляхом застосування інформаційних засобів і технологій.

Психологічний вплив – прямий або опосередкований вплив на свідомість, підсвідомість і психіку цільової аудиторії з метою стимулювання певних змін у її поведінці.

Психологічна акція – сукупність взаємоузгоджених заходів психологічного впливу, спрямованих на досягнення окремих цілей (виконання завдань) психологічної операції.

Психологічна дія – один конкретний, обмежений за масштабом, часом і цільовою аудиторією захід психологічного впливу, що проводиться в межах психологічної операції або психологічної акції.

Отже, ІПВ – це комплекс спеціально спланованих і підготовлених заходів (дій, акцій, операцій), форм і методів впливу на цивільну та військову інформаційну інфраструктуру, морально-психологічний стан особового складу військ і населення противника з метою досягнення воєнних, політичних, економічних та психологічних цілей.

ІПВ здійснюється як на державному, так і на військовому рівнях. У мирний час він відбувається самостійно, а у воєнний – узгоджується з операціями (бойовими діями) угруповань військ (сил) [1, 6, 9].

Найбільш розвинуті системи інформаційної боротьби (СІБ) функціонують у США, Великій Британії, Франції, Ізраїлі, ФРН, Китаї [4, 8]. Керуючі системи в цих країнах мають достатньо потужну складову сил і засобів, завдяки чому існує можливість проведення ефективних інформаційно-психологічних заходів та кібернетичних атак.

Серйозним випробуванням для функціонування СІБ є нарощування антиукраїнської інформаційної присутності держави-агресора в міжнародному медіапросторі. Систематичне формування нею негативного міжнародного іміджу України, зокрема шляхом поширення дезінформації, становить загрозу для СІБ України. Отже, проблема створення СІБ України є ключовою в питанні забезпечення надійної інформаційної безпеки нашої держави [4, 8].

Інформаційно-психологічна компонента у військовій справі на цей час домінує в таких країнах, як США, ФРН, Великобританія, Франція, Китай, РФ. Аналіз літератури із зазначених проблем указує на те, що в означених країнах не лише широко використовуються інформаційні технології, створюється відповідна сучасна інфраструктура, але й формуються спеціальні інформаційні війська, сили *інформаційно-психологічних операцій*, з метою комплексного розв'язання завдань інформаційно-психологічного характеру в ході

підготовки й застосування військ, виконання ними завдань за призначенням.

Аналіз джерел показав, що основними завданнями, що покладаються на ці війська (сили), вважаються [2–4, 8]:

- ведення інформаційно-психологічного протиборства в мирний та воєнний часи;

- здійснення інформаційно-психологічного впливу на воєнно-політичне та військове керівництво, підрив морально-психологічного стану особового складу військ і населення противника із застосуванням традиційних форм і методів (преса, радіо, телебачення), а також новітніх (комп'ютерні технології, генератори з нетрадиційними принципами дії), шляхом розповсюдження дезінформації, спеціальної аудіо- та відеопродукції через Інтернет тощо;

- виявлення й руйнування баз даних в інформаційно-комп'ютерних мережах і автоматизованих системах управління, порушення їх функціонування за допомогою апаратно-програмних засобів у глобальних комп'ютерних мережах і телекомунікаційних системах противника;

- відвернення противника від агресивних намірів шляхом роз'яснення населенню та військам противника воєнно-політичної обстановки в регіоні за допомогою радіо- та телевізійних трансляцій, створення відповідних сайтів у інформаційно-комп'ютерних мережах, розповсюдження радіоприймачів із фіксованою частотою та залистування його території;

- забезпечення взаємодії з органами державної влади, громадськістю;

- підтримка сил опозиції, сприяння поглибленню етнічних, релігійних та інших суперечностей серед населення й військ противника тощо;

- досягнення інформаційної та морально-психологічної переваги, її утримання й нарощування.

Реалізація зазначених завдань пояснюється необхідністю здійснювати ефективні впливи на державному, військовому, регіональному рівнях у мирний і воєнний часи на індивідуальну та групову (масову) свідомість, сприйняття нею бажаної для супротивника інформації. Значною мірою дієвість психологічних операцій залежить від того, як здійснюються сприйняття, обробка, осмислення та засвоєння інформації об'єктом психологічного впливу.

Важливою особливістю в системі "війна – інформація – особистість" є спрямування комунікативного впливу на конкретного одержувача інформації. Інформаційний вплив розраховується на певну категорію (групу) людей, а сприйняття його свідчить про її ідентифікацію. Наприклад: вплив у випадку PR (public relations) спрямований на визначення сегментів аудиторії так, що в майбутньому на нас чекає колосальна індивідуалізація такої комунікації, коли кожний буде отримувати особисте послання, складене з урахуванням його інтересів [10].

Провідні закордонні фахівці акцентують увагу на можливості ідентифікації людини на полі бою та необхідності у зв'язку з цим індивідуалізації інформації [9], а також на нових можливостях, значних перспективах цієї діяльності.

Наприклад, вважається, що психологічні впливи інформаційного характеру будуть індивідуалізованими за рахунок швидкого пошуку специфічної інформації про родичів військовослужбовців (самої різної: від хвороби близьких до невірності дружини) і доведення її до них з метою посяти сумнів у необхідності якісного виконання військового обов'язку. До того ж за рахунок розширення кіберпростору загального користування стає можливим акцентування індивідуальних інформаційних потоків. Якщо до недавнього минулого пропаганда та ІПВ на

широку аудиторію здійснювалися через мас-медіа, то зараз вони індивідуалізуються.

Наступною особливістю здійснення ІПВ вважається зміна спрямованості інформаційних потоків у системі "лідер – маси". Сучасна карта воєнних конфліктів свідчить: якщо у війнах минулого противником переважно виступала держава, то в перспективі це може бути певне угруповання людей, радикальні фундаменталісти, екстремістські, етнічні та інші угруповання, їхні політичні й духовні лідери тощо. За певного управління електронними засобами масової інформації можливе формування необхідної реальності. Таку реальність можна сконструювати, і вона буде сприйматись як об'єктивно існуюча. Саме таким чином фахівці інформаційно-психологічних операцій ЗС РФ намагались викликати почуття ненависті в місцевого населення на Сході України до ЗС України в ході АТО, до української влади ("бандерівці", "нацисти", "укропи"), а також пояснювали першопричини необхідності рятувати "руський мир" [2, 4, 10]. Більш того, подібні акції, маніпуляції як різновид прихованого психологічного впливу, оперування фіктивною реальністю проходять обкатку і під час війни, і в мирному житті. Отже, у змістовному аспекті війни та збройні конфлікти стають усе більше залежними від безпосереднього й опосередкованого здійснення інформаційно-психологічного впливу та можливостей його застосування для захисту своїх військ і населення.

Найбільший негативний вплив на морально-психологічний стан особового складу при виконанні бойових завдань здійснюють такі фактори, як небезпека, дискомфорт, відсутність бойового досвіду, негативне ставлення до цілей війни (збройного конфлікту), незадоволеність діями командування, соціально-побутові й духовні проблеми.

ІПП включає комплекс заходів, спрямованих на захист певної системи світоглядних орієнтирів, настанов, стереотипів, на основі яких ґрунтується високий морально-психологічний стан військ і здатність народу до опору агресору.

Має бути передбачено розроблення принципів, методів, способів побудови відповідних її підсистем:

- захисту психіки, колективної та індивідуальної свідомості особового складу військ і населення; інформаційно-технічних, телекомунікаційних систем, систем зв'язку, передачі даних та управління військами; інформації та інформаційних ресурсів у мирний час і під час застосування військ;

- нейтралізації та усунення джерел небезпеки інформаційній інфраструктурі військ і особовому складу шляхом постійного моніторингу відповідної обстановки, джерел розповсюдження інформації, відпрацювання та здійснення оптимальних заходів з метою усунення загроз;

- ліквідації негативних наслідків інформаційно-психологічного впливу.

Порядок діяльності щодо організації протидії негативному ІПВ противника в загальному вигляді може бути [1, 2, 4, 6] таким:

- виявлення основних джерел ІПВ;
- визначення основного змісту, тез та аргументів офіційної пропаганди, технологій, форм і способів діяльності органів інформаційно-психологічних операцій, державних засобів масової інформації противника;
- оцінка морально-психологічного стану своїх військ і населення в районі застосування військ (сил), можливостей і ступеня негативного впливу;
- уточнення й усунення факторів бойової, морально-психологічної обстановки, які активно використовуються

противником для дезінформації та деморалізації військ (сил) і населення;

- прогнозування можливого розвитку бойових дій, сценарію інформаційно-психологічного впливу противника;
- постійне здійснення організаційних, випереджувальних (контрпропагандистських) і силових заходів протидії ІПВ противника тощо.

Ліквідація наслідків негативного ІПВ противника передбачає: аналіз і оцінку його результатів, причин ефективності, найслабших місць у системі інформаційно-психологічного захисту військ; проведення психореабілітаційних заходів із постраждалими воїнами; відновлення організованості та боєздатності дезорганізованих військових підрозділів і частин; застосування відповідних санкцій до винуватців, панікерів, зрадників, дезертирів, визначення заходів з оптимізації всієї системи протидії ПСО противника тощо.

Ефективність ІПП вище тоді, коли вона: планується і здійснюється з урахуванням особливостей ПСО противника, реального морально-психологічного стану військ і обстановки, що складається; ведеться безперервно і комплексно; ураховує психологічні закономірності сприйняття людиною інформації тощо.

Серед основних завдань, які впливають із проведеного аналізу і сприяють протидії інформаційним загрозам, на перший план висувуються:

- прогнозування, виявлення й оцінка джерел і характеру загроз застосування проти України засобів і методів ІПВ;

- захист індивідуальної, групової та масової свідомості військ (сил), населення від застосування інформаційно-психологічних засобів і методів впливу з боку РФ;

- організація протидії антиукраїнській пропаганді, що проводиться, зокрема, інформаційно-психологічними засобами і методами впливу;

- збір інформації щодо використовуваних і перспективних технологій об'єктів інформаційної сфери протилежної сторони;

- розробка стратегії спеціальних операцій в інформаційно-психологічній сфері;

- розробка нормативної правової бази проведення спеціальних операцій в інформаційно-психологічній сфері, застосування інформаційно-психологічної зброї й методів інформаційної війни;

- формування готовності суб'єктів забезпечення національної безпеки до ефективних дій в інформаційно-культурному просторі за різних рівнів напруженості військово-політичної обстановки.

ІПП об'єднує інформаційну, психологічну й духовну складову. Інформаційна складова спрямована на заповнення інформаційного вакууму. Психологічна складова здійснює позитивну психологічну підтримку військовослужбовців за безпосередньої участі командирів і психологів. Духовна складова здійснюється за допомогою душпастирської роботи.

Головні зусилля мають бути спрямовані на забезпечення захисту свідомості та психіки особового складу від руйнівного ІПВ, а саме:

1. Визначаються морально-ціннісні настанови особового складу і фактори бойової, соціально-політичної та психологічної обстановки, які можуть бути використані для ІПВ на особовий склад підрозділу.

2. Вивчаються сили й засоби ведення інформаційно-психологічних операцій противника (гучномовні станції, теле- й радіостанції тощо) і негайно вживаються заходи щодо їх приглушення, знищення або придушення.

3. Своєчасно інформується особовий склад. Він знайомиться з методами дій сил і засобів інформа-

ційно-психологічних операцій противника, за необхідності нейтралізуються канали розповсюдження чуток дезінформації.

4. Своєчасно збираються і знищуються агітаційно-пропагандистські матеріали противника, радіоприймачі з фіксованою частотою, обмежується індивідуальне використання теле- й радіоприймальних засобів.

5. Здійснюється суворий контроль за використанням Інтернету.

6. Організовується робота з військовослужбовцями, які схильні до панічних настроїв, стресів, забезпечується висока пильність.

7. Виявляються лідери та створюються неформальні групи військовослужбовців, які б формували відповідні стереотипи про армію противника, були б носіями високого морально-психологічного стану.

8. Організовується співпраця з питань проведення заходів протидії інформаційно-психологічному впливу з державними та місцевими органами влади в регіоні перебування, правоохоронними органами тощо.

Отже, ІПВ слід розглядати як неминуче явище сучасної війни, важливий і ефективний засіб досягнення тактичних, оперативних і стратегічних цілей. За ефективністю він порівнянний зі зброєю масового ураження.

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших досліджень. Дослідивши сутність поняття "інформаційно-психологічний вплив", узявши за основу існуючі напрацювання в цій сфері, слід зазначити, що під ним необхідно розуміти цілеспрямований процес впливу на свідомість особистості з метою зміни на свою користь морально-психологічної переваги – морально-психологічного стану особового складу та населення. Здійснення ІПВ у ході збройної боротьби стає самостійною компонентою збройної боротьби.

ІПВ містить сукупність сил, засобів, методів і технологій, уміле використання яких дозволяє ефективно впливати на поведінку особистості, особливо в незвичайних умовах. Унаслідок цього істотно зростає роль морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил), що здобуває головне значення в організації захисту від негативних ІПВ з боку протидіючих сторін.

Захист військ від ПСО противника є найважливішим завданням морально-психологічного забезпечення бойових дій військ, прямим обов'язком командирів, штабів, органів МПЗ усіх рівнів. Він передбачає прогнозу-

вання, профілактику, зрив і ліквідацію наслідків ІПВ противника на особовий склад частин і підрозділів.

Основним результатом діяльності щодо забезпечення інформаційної безпеки має бути збереження здатності військ (сил) і населення до ефективних дій в умовах ІПВ противника. Кожний українець має вести контрпропаганду на противагу РФ.

Напрями подальших досліджень вбачаємо в поглибленні аналізу воєнно-інформаційної політики держави щодо формування принципово нової системи інформаційної безпеки та розробки комплексного інформаційно-психологічного захисту військ і населення від деструктивного впливу агресора. Також реалізація Доктрини інформаційної безпеки України потребує активізації досліджень із розвитку форм, способів, технологій і методик впливу на свідомість (підсвідомість), психологію та психічний стан людини, виявлення негативного ІПВ на населення й особовий склад ЗС України.

Список використаних джерел:

1. Указ Президента України №47/2017 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року "Про Доктрину інформаційної безпеки України". Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>
2. Алещенко В. І. Феноменологія "гібридної війни" та її особливості у виконанні Російської Федерації: інформаційно-психологічний аспект / В. І. Алещенко // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. Військово-спеціальні науки. – 2016. – 1(34). – С. 6–11.
3. Аналітична записка "Щодо інформаційно-психологічної складової агресії Російської Федерації проти України (за результатами подій 1-2 березня 2014 року)". Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1476/>.
4. Горбулін В. П. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / В. П. Горбулін. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.
5. Військовий стандарт 01.004.004 (видання 1). – Воєнна політика, безпека та стратегічне планування. – Інформаційна безпека держави у військовій сфері. Терміни та визначення.
6. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти / Є. В. Магда. – Харків: Віват, 2015. – 302 с.
7. Гусаров В. Сили інформаційних операцій Росії: яким має бути відповідь України? [Електронний ресурс] / В. Гусаров. – Режим доступу: <http://atocri.me.ukrinform.ua/ua/publication/informacijni-operacii-rosiji-jakoju-maje-buti-vidpovid-ukrajini>.
8. Директива МО США TS3600.I "Информационная война" от 21 декабря 1992 г.
9. Манойло А. В. Информационно-психологическая война: факторы, определяющие формат современного вооруженного конфликта. Материалы V Междунар. науч.-практ. конф. "Информационные технологии и безопасность" / А. В. Манойло. – К., 2005. – Вып. № 8, с. 73-80.
10. Сафін О. Д. Індоктринація як інструмент гібридної війни Росії / О. Д. Сафін // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. Військово-спеціальні науки. – 2017. – №2(37). – С. 24-27.

Надійшла до редколегії 23.11.17

В. Алещенко, д-р психол. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ В ХОДЕ ВООРУЖЁННОЙ БОРЬБЫ

Освещены сущность понятия и общие тенденции осуществления информационно-психологического влияния в ходе вооружённой борьбы. Рассмотрены информационно-психологическая компонента в военном деле, которая доминирует в таких странах, как США, ФРГ, Великобритания, Франция, Китай, РФ; основные задачи, которые возлагаются на специальные информационные войска (силы). Предложены некоторые приоритетные направления, пути и способы противодействия информационно-психологическому влиянию в ходе вооружённой борьбы.

Ключевые слова: информационно-психологическое влияние, информационно-психологическое противоборство, информационно-психологические операции, информационно-психологические акции, информационно-психологические действия.

V. Aleschenko, Doctor of Sciences in Psychology, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE INFORMATIONAL-PSYCHOLOGICAL INFLUENCE DURING THE ARMED STRUGGLE

The article highlights the essence of the concept and general trends in the implementation of the information-psychological influence in the course of armed struggle. Informational and psychological component in military affairs that dominates in countries such as the United States, Germany, Great Britain, France, China, Russia and the main tasks assigned to the special forces information (force) are considered. Some priority areas to counter the information-psychological influence in the course of armed struggle are proposed.

Keywords: the informational-psychological influence, informational and psychological confrontation, information and psychological operations, informational-psychological action, informational-psychological activities.

УДК 159.9:316.77

С. Байда, асп.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ МОЛОДОГО ВИКЛАДАЧА ПЕДАГОГІЧНОГО ВНЗ

Наведено результати дослідження психологічних чинників формування позитивного іміджу молодого викладача педагогічного ВНЗ. Імідж викладача ВНЗ трактується як цілеспрямовано сформований образ, який визначає інтерактивну характеристику зовнішнього і внутрішнього змісту особистості педагога, що впливає на ефективність його професійної діяльності. Виокремлено такі основні психологічні чинники його успішного формування: привабливий зовнішній вигляд, ефективне використання вербальних та невербальних засобів спілкування, внутрішня відповідність до образу "Я" обраної професії.

Ключові слова: психологічні чинники, формування, позитивний імідж, молодий викладач, педагогічний ВНЗ.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство перебуває на стадії активного реформування всіх його сфер відповідно до вимог часу за прикладом розвинутих західноєвропейських країн, що стосується й розвитку вищої освіти. У зв'язку з цим виникла нагальна потреба щодо дослідження та вдосконалення особистісно-професійних якостей викладачів вищих навчальних закладів. Одним із важливих і одночасно недостатньо вивчених аспектів цієї проблеми є професійний імідж педагога ВНЗ та особливості формування позитивного іміджу молодого викладача в умовах початку його професійної діяльності.

Імідж є тією частиною духовної та матеріальної культури, яка сукупно відображає досягнення людини на певному етапі розвитку. Імідж можна трактувати не лише як явище, але і як процес адаптації та соціалізації, під час якого відбувається засвоєння соціально значущої інформації й відповідної соціальної ролі через набуття адекватного іміджу. Він у закодованому вигляді транслює соціально значущу інформацію від одного покоління до іншого, що в умовах навчання та викладання в педагогічному ВНЗ забезпечує ефективну передачу важливих професійних знань та умінь, основних цінностей від викладачів до студентів, майбутніх педагогів. Ми розглядаємо імідж викладача ВНЗ як інтерактивну характеристику зовнішнього і внутрішнього змісту особистості педагога, що впливає на ефективність педагогічної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча проблема іміджу досить нова в межах психологічної науки, було здійснено багато цікавих досліджень різних її аспектів, зокрема змісту, функцій і мотивації побудови іміджу особистості (С.В. Яндарова), вікових і гендерних особливостей сприйняття й технологій формування іміджу вчителя (Н.М. Шкурко), іміджу освіти, ВНЗ та їхніх викладачів (А.А. Калюжний, Є.Б. Карпов, Т.М. Піскунова, І.П. Чертикова), управління особистим іміджем (Є.В. Змановська, Ф.А. Кузін, В.М. Шепель).

Мета статті – визначити психологічні чинники формування позитивного іміджу молодого викладача педагогічного ВНЗ.

Виклад основного матеріалу дослідження. У перекладі з англійської мови (image) слово "імідж" у прямому значенні означає образ, але має на увазі не тільки візуальний образ, але й образ мислення, поведінки тощо, тобто імідж – це образ у широкому сенсі значення, а саме цілеспрямовано сформований образ (предмета, явища чи людини), який виокремлює певні ціннісні характеристики та призначений здійснювати емоційно-психічний вплив на будь-кого з метою популяризації, реклами тощо [1, с. 229]. Імідж людини вклю-

чає зовнішність, стиль поведінки та спілкування, які сприяють впливу на оточуючих [1, с. 590].

Імідж педагога – це емоційно забарвлений стереотип сприйняття образу педагога у свідомості вихованців, колег, соціальному оточенні та масовій свідомості. При його формуванні реальні якості особистості викладача тісно переплітаються з тими, які приписуються йому оточуючими [2, с. 46]. Ми дійшли висновку, що імідж – динамічна характеристика викладача, яка перебуває в постійній взаємодії із соціумом, він відображає збалансованість різних особистісних утворень.

У зв'язку зі збільшенням значення інформаційних компонентів у житті суспільства підвищуються вимоги щодо формування іміджу спеціалістів різних профілів, у першу чергу – працівників сфери "людина – людина", до яких належать викладачі ВНЗ. Імідж стає повноцінним інформаційним продуктом, а не лише образом, в основі якого лежить емоційне сприйняття. Тому формування іміджу повинно спиратися на об'єктивні закономірності, головними з яких є певні психологічні чинники.

Відповідно до сформульованого нами означення змісту поняття "імідж" виокремимо такі основні психологічні чинники його успішного формування: привабливий зовнішній вигляд, ефективне використання вербальних і невербальних засобів спілкування, внутрішня відповідність до образу "Я" обраної професії. Імідж викладача вищої школи формується на основі його індивідуальних і особистісних особливостей, отже, формування позитивного іміджу педагога здійснюється за допомогою психологічної апеляції до його особистості.

Зовнішній вигляд допомагає людині привернути до себе увагу, створити позитивне сприйняття оточуючими власної персони. У сучасній когнітивній психології зазначено, що у візуальному образі узагальнюється зміст певних уявлень. Причина цього явища, на думку К.А. Абульханової-Славської, полягає в тому, що зорова система є своєрідним синтезатором вражень різної модальності, або внутрішнім каналом зв'язку між усіма аналізаторами [3]. О.М. Леонт'єв зауважив, що інтерпретація особистості партнера по спілкуванню, основана на різних візуальних відчуттях, починається до мовленевої взаємодії [4]. Н.М. Шкурко у своєму дослідженні іміджу вчителя визначила, що єдиний "візуальний текст спілкування" утворюється за допомогою трьох різних за матеріальною природою знакових систем – фізичних особливостей, виразних рухів і соціального оформлення зовнішності (костюма) [5].

Зовнішній вигляд є важливою складовою професійного іміджу педагога і впливає не тільки на ставлення до особистості викладача, а й на оцінку його професійної діяльності. Тому молодим викладачам ВНЗ необхі-

дно усвідомлювати, які особливості зовнішнього вигляду є сприятливими для формування їхнього позитивного іміджу. По-перше, звичка гарно виглядати є виявом поваги до оточуючих. По-друге, непрофесійно занадто підкреслювати свою фізичну привабливість за допомогою одягу, адже викладач повинен першочергово фокусувати увагу на своїх професійних здібностях.

Незважаючи на важливість особистісних і професійних характеристик викладача, у формуванні іміджу обов'язково має враховуватися його візуальне вимірювання. Це пов'язано з тим, що візуальні повідомлення краще запам'ятовуються й передають значний обсяг інформації про людину. Для вивчення візуальних характеристик викладачів і визначення рівня іміджу нами була використана методика М. Спілейн "Рівень іміджу", дані якої представлені в табл. 1.

Таблиця 1. Розподіл молодих викладачів ВНЗ за рівнями сформованості в них іміджу

Рівень іміджу викладача	Кількість (n=180)	
	Кількість	%
Низький	72	40
Середній	87	48
Високий	21	12

Як видно з табл.1, низький рівень сформованого іміджу мають 40 % досліджуваних. Молоді викладачі, які мають низькі показники за рівнем іміджу, припускають таких помилок: носять улітку в спеку під піджаком сорочку з короткими рукавами; носять на роботу сукні та блузки без рукавів, пухнасті светри; користуються парфумами із сильними запахами, яскравими кольоровими лаками для нігтів, а косметикою – лише для важливіх зустрічей; не знають, який стиль одягу їм найбільше лічить; не носять біжутерію та прикраси.

Середній рівень іміджу спостерігається у 48 % досліджуваних, які припускають деяких помилок: носять під піджаком сорочку з короткими рукавами, на роботу – сукні та блузки без рукавів; якість їхнього взуття, портфеля і годинника не відповідає статусу; не носять на ремені спідниці та брюки. Такі емпіричні факти підтверджують необхідність проведення певної роботи з поліпшення візуального іміджу викладача вищої школи.

Вербальні й невербальні засоби спілкування є важливими складовими іміджу будь-якої людини, але особливо це стосується працівників професій типу "людина – людина", представниками якої є викладачі ВНЗ, професійна діяльність яких безпосередньо пов'язана зі спілкуванням. Для покращання іміджу педагогу необхідно звернути увагу на своє вміння презентувати себе. Привабливість поведінки залежить від того, що і як ми говоримо, як сидимо, стоїмо чи ходимо, які використовуємо жести, пози та міміку [6].

Вербальні засоби спілкування – це письмова мова й усне мовлення, які використовуються як знакові системи. Письмова мова є ознакою освіченості людини. Вона не допускає різних тлумачень, тому її вважають кращою для науки, ділових і юридичних відносин, її переваги стають вирішальними там, де істотні точність і відповідальність за кожне слово. Щоб уміло користуватися письмовою мовою, потрібно збагачувати свій словниковий запас, вимогливо ставитися до стилю. Усне мовлення за деякими параметрами відрізняється від письмової мови. Основною перевагою усного мовлення порівняно з письмовою мовою є економність, тобто для передачі тієї самої думки в усному мовленні потрібно менше слів.

Економія досягається завдяки іншому порядку слів, пропусканню закінчень та інших частин речення. Переваги усного мовлення виявляються там, де потрібно виховувати, впливати, надихати, в умовах дефіциту часу захищати свою честь і гідність. Недоліками усного вираження думки є мовні помилки, багатозначність. Наприклад, те саме речення допускає різні тлумачення.

Невербальні засоби спілкування – це немовні засоби, які потрібні для того, щоб створювати психологічний контакт між партнерами; збагачувати значення, передані словами, направляти тлумачення словесного тексту; висловлювати емоції та відображати тлумачення ситуації. Невербальні засоби спілкування поділяються на: візуальні (рух окремих частин тіла, напрямок погляду та візуальний контакт, вираз обличчя, пози); ті, що відображають дистанцію (відстань до співрозмовника, кут повороту до нього, персональний простір); акустичні, або звукові (паралінгвістичні, тобто пов'язані з промовою – інтонація, гучність, тембр, тон, ритм, висота звука, мовні паузи, їх локалізація в тексті); екстралінгвістичні, тобто не пов'язані з промовою (сміх, плач, кашель, зітхання тощо); тактильно-кінестичні (фізичний вплив – ведення сліпого за руку, контактний танець, потискання руки, плескання по плечу).

Невербальні засоби, як правило, не можуть самостійно передавати точне значення (за винятком деяких жестів). Зазвичай вони виявляються так чи інакше скоординованими між собою і зі словесними текстами. Неузгодженість окремих невербальних засобів істотно ускладнює міжособистісне спілкування. З іншого боку, невербальне спілкування менше контролюється свідомістю, ніж вербальне, тому воно є достовірнішим. Якщо інформація, що надходить невербальним каналом, суперечить інформації, отриманій по вербальному, то зазвичай довіряють невербальним засобам спілкування, тому що вони обумовлені підсвідомістю.

До факторів розвитку особистості педагога Л.М. Мітіна додає "емоційну експресивність, за якої виразність, закладена в рухах, жестах, ході, міміці, мові, її інтонація дозволяє передати не тільки особливості характеру вчителя, а також його спосіб мислення, його ставлення до різних соціальних цінностей (моральних, громадянських, художніх), його ставлення до учнів та інших людей" [7]. Багаторазові дослідження продемонстрували, що учні хочуть викладачів з розвинутою невербальною мовою. Зокрема, учням подобаються вчителі, які частіше посміхаються. Юнакам подобаються вчителі, які частіше жестикулюють, а дівчатам – що не маніпулюють підручними предметами (олівцями, авторучками тощо).

Зазначається також, що посмішка й легкий фізичний контакт (дотик рукою) привертають увагу учнів більшою мірою, ніж інші невербальні засоби. І головне: зовнішня привабливість учителя оцінюється переважно за його невербальною поведінкою [8, с. 16]. Ми вважаємо, що, зазначене вище, є актуальним і для формування позитивного іміджу молодого викладача педагогічного ВНЗ.

Внутрішня відповідність образу "Я" до обраної професії, на наш погляд, є головною зі складових педагогічного іміджу. Хоча вміння подібатися й викликати прихильність до себе інших людей є необхідною якістю в професійних і особистісних контактах, не менш важливо, щоб імідж не конфліктував із внутрішніми настановами педагога, відповідав його життєвими цінностям і характеру. Для викладача з позитивною Я-концепцією зазвичай характерні: почуття власної зна-

чуності; упевненість у здатності повною мірою реалізуватись у педагогічній діяльності; гнучкість мислення, любов до експериментування.

Такий педагог вважає себе здатним справлятися з різними життєвими ситуаціями і проблемами. Він переконаний, що, зіткнувшись із труднощами, подолає їх, не втрачаючи самовладання. Він відчуває, що потрібен іншим людям, що вони його приймають, а його здібності, дії й судження є цінними в очах оточуючих. У здійсненні навчально-виховної діяльності викладач виявляє прагнення до максимальної гнучкості, здатність до емпатії, сензитивності до потреб студентів, емоційну врівноваженість, упевненість у собі, життєрадісність, володіння стилем легкого неформального спілкування. Педагог з позитивною Я-концепцією демонструє готовність до безумовного внутрішнього прийняття студента. Необхідна передумова цього – переконаність у своїй особистій цінності та професійній компетентності. Висока самооцінка й упевненість у собі дають людині можливість подолати бажання самоствердитися через демонстрацію своєї влади і зробити орієнтиром своєї діяльності потреби інших. А це, у свою чергу, формує позитивний імідж такого викладача в очах не тільки студентів, а й колег.

Висновки з цього дослідження. Позитивний імідж викладача, будучи гармонійною сукупністю його зовнішніх і внутрішніх особистісних і професійних якостей, покликаний продемонструвати його бажання, готовність і здатність до суб'єкт-суб'єктного спілкування з учасниками освітнього процесу. Аналіз наукової літератури та проведене нами дослідження дозволило зробити висновки про те, що імідж викладача вищої школи є іміджем, орієнтованим на самовідчуття. Отже, у дослідженні підтверджена гіпотеза: імідж викладачів вищої

школи успішно формується й коригується, якщо враховується низка умов, виконання яких сприяє синтезу професійного та особистісного самопізнання, самовизначення й самоіміджування. До психологічних умов формування іміджу викладача належать такі: привабливий зовнішній вигляд, ефективне використання вербальних і невербальних засобів спілкування, внутрішня відповідність до образу "Я" обраної професії.

Перспективами подальших досліджень в обраному напрямі є розкриття специфіки іміджу педагогів, які працюють у різних ВНЗ – технічних і гуманітарних; сутність іміджу ВНЗ та педагогічної іміджології як нової галузі знання.

Список використаних джерел:

1. Современный словарь иностранных слов. – М. : Русский язык, 2000. – 748 с.
2. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь : для высш. и средн. пед. учеб. заведений / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М. : Академия, 2005. – 176 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Личность в процессе деятельности и общения / К. А. Абульханова-Славская // Психология личности. – Т. 2: Хрестоматия. – Самара : "Бахрах-М", 2002. – С. 301–330.
4. Леонтьев А. Н. Психология образа / А. Н. Леонтьев // Вестн. Моск. ун-та. Психология. – 1979. – № 2. – С. 3–13.
5. Шкурко Н. М. Имидж современного учителя: структура, половозрастные особенности восприятия и технологии формирования / Н. М. Шкурко: дис. ... канд. психол. наук. – М. : РГБ, 2006. – 216 с.
6. Калужный А. А. Социально-психологические основы имиджа учителя / А. А. Калужный : дис. ... д-ра психол. наук. – Ярославль, 2007. – 361 с.
7. Митина Л. М. Психология труда и профессионального развития учителя : учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений / Л. М. Митина. – М. : "Академия", 2004. – 320 с.
8. Змановская Е. В. Руководство по управлению личным имиджем / Е. В. Змановская. – СПб. : Речь, 2005. – 144 с.

Надійшла до редколегії 20.11.17

С. Байда, асп.

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины, Умань, Украина

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗИТИВНОГО ИМИДЖА МОЛОДОГО ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА

Приведены результаты исследования психологических факторов формирования позитивного имиджа молодого преподавателя педагогического ВУЗа. Имидж преподавателя ВУЗа трактуется как целеустремленно сформированный образ, определяющий интерактивную характеристику внешнего и внутреннего содержания личности педагога, который влияет на эффективность его профессиональной деятельности. Выделены такие основные психологические факторы его успешного формирования: привлекательный внешний вид, эффективное использование вербальных и невербальных средств общения, внутреннее соответствие образа "Я" избранной профессии.

Ключевые слова: психологические факторы, формирование, позитивный имидж, молодой преподаватель, педагогический ВУЗ.

S. Baida, PhD Student

Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF POSITIVE IMAGE DEVELOPMENT OF YOUNG TEACHER OF THE PEDAGOGICAL INSTITUTE

The research results of psychological factors which form the positive image of young teacher of pedagogical institutes are highlighted in the article. The image of teachers is interpreted as the purposefully formed, which determines interactive description of external and internal side of personality of teacher that influences on efficiency of his professional activity. Such basic psychological factors of its successful development are distinguished: attractive appearance, effective use of verbal and un verbal means of intercourse, internal accordance of "I'm" character to the selected profession.

Key words: psychological factors, development, positive image, young teacher, pedagogical institution.

УДК 159.923

О. Бацилєва, д-р психол. наук, проф.
Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця,
В. Астахов, д-р мед. наук, проф.
Донецький національний медичний університет МОЗ України, Краматорськ,
І. Пузь, канд. психол. наук
Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ВАГІТНИХ ЖІНОК, ЯКІ МЕШКАЮТЬ У ЗОНІ КОНФЛІКТУ

Висвітлюється проблема впливу стресогенних факторів на характер перебігу вагітності та формування материнської сфери у жінок, які мешкають у Донецькій області в зоні конфлікту. Представлено програму медико-психологічного супроводу, яка спрямована на стабілізацію психоемоційного стану вагітних, формування готовності до материнства та попередження розвитку різноманітних форм порушення материнської сфери. На підставі результатів експериментального дослідження доведено ефективність запропонованої форми роботи.

Ключові слова: стресогенні чинники, психоемоційне напруження, вагітність, материнська сфера, психологічний супровід.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що одним із найголовніших інститутів соціалізації особистості є сім'я, а особливості розвитку сім'ї та адекватне прийняття й реалізація її членами сімейних ролей з формуванням ефективних внутрішньосімейних відносин детерміноване різного роду чинниками. Як складний і багатоаспектний елемент соціальної системи сім'я є досить вразливою до тих кризових ситуацій, які відбуваються в суспільстві. На жаль, негативні соціально-політичні події, пов'язані із проведенням антитерористичної операції на сході країни, негативно відобразилися не тільки на загальному благополуччі держави, але й на функціонуванні багатьох родин, особливо тих, які мешкають у Донецькому регіоні, що виявляється також у кількісних показниках (зменшення народжуваності дітей, збільшення кількості розлучень, неповних, проблемних сімей тощо) і якісних трансформаціях (порушення традиційних стереотипів репродуктивної поведінки і патернів внутрішньосімейних відносин; розвиток психологічних, особистісних проблем членів сімей тощо).

Окрім цього, не можна не відзначити той факт, що актуальна соціальна ситуація є серйозним психотравмуючим чинником, наслідками дії якого є розвиток високого рівня психоемоційного напруження серед різних груп населення, що призводить до загострення низки проблем зі здоров'ям. Наприклад, останнім часом в акушерсько-гінекологічній практиці збільшується кількість випадків різного роду ускладнень у жінок під час вагітності, які створюють реальну загрозу не тільки для здоров'я та життя майбутньої матері, але й майбутньої дитини, що може стати додатковим стресогенним чинником. Слід також зазначити, що тривале перебування вагітної жінки у стресовій ситуації може призводити до репродуктивних втрат, передчасних пологів, порушення внутрішньоутробного розвитку плоду, народження дітей з низькою оцінкою по шкалі Апгар, психосоматичних і психопатологічних розладів [1, 5]. При цьому в ситуації впливу додаткових стресогенних чинників збільшується ризик розвитку порушення материнської сфери, коли, перебуваючи на порозі материнства, жінки виявляються не готовими до прийняття відповідальності за життя власної дитини, належного виконання материнських функцій і обов'язків. На жаль, таке ставлення стає не тільки реальною перешкодою на шляху прийняття та реалізації жінкою ролі матері, але й створює підґрунтя для виникнення різного роду порушень материнської поведінки, зокрема таких, як відмова матері від власної новонародженої дитини, штучне переривання вагітності, жорстоке материнське поводження [2].

Варто зазначити, що наявність окресленої проблеми підтверджується статистичними показниками. Наприклад, на підконтрольній Україні території Донецької області, починаючи з 2015 р., відбувається поступове зниження кількості пологів на тлі досить високих показників кількості абортів. У 2015 р. загальна кількість абортів становила 6234, з них 4448 – медичні. У 2016 р. загальна кількість абортів становила 5851, з них 3798 – медичні. Кількість новонароджених дітей, від яких відмовилися матері у пологових відділеннях, у 2015 р. становила 25, у 2016 р. – 20 осіб. Унаслідок неналежного виконання батьківських обов'язків до дитячих будинків у 2015 р. було прийнято 59, у 2016 р. – 69 дітей.

Отже, виходячи з вищевикладеного, стає зрозумілим, що більшість жінок репродуктивного віку, які мешкають на підконтрольній Україні території Донецької області, входять до групи ризику щодо розвитку різноманітних особистісних проблем, порушення психосоціальної адаптації, загального та репродуктивного здоров'я, виникнення різного роду ускладнень як під час вагітності, так і в післяпологовий період, наслідки яких можуть призводити до поширення різних форм девіантного материнства, які знижують благополуччя особистості, порушують дитячобатьківські та внутрішньосімейні взаємини, обумовлюють загострення цілої низки психосоціальних проблем, що дестабілізують розвиток сучасного суспільства. Саме тому сьогодні особливої актуальності набувають питання, пов'язані з організацією та наданням комплексної медико-психологічної допомоги жінкам з метою їх ефективної адаптації до якісно нової ситуації розвитку в несприятливих умовах життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження особливостей впливу різного роду стресових чинників на перебіг вагітності та внутрішньоутробний розвиток плоду, а також на процес адаптації жінки до ситуації материнства висвітлюється у роботах Ф.М. Абдурахманова, В.М. Астахова, В.І. Брутмана, Ю.П. Вдовіченка, І.В. Добрякова, А.І. Захарова, Д.Н. Ісаєва, О.С. Кочаряна, А.Р. Резнікова, С.Л. Соловйової, Е.Г. Щукиної, Г.Г. Філіппової.

Мета нашої роботи – розкрити особливості впливу стресогенних чинників на перебіг вагітності, проаналізувати особливості вияву порушення материнської поведінки серед жінок у стресовій ситуації, а також визначити шляхи надання ефективної психологічної допомоги вагітним, які перебувають у хронічній стресовій ситуації.

Виклад основного матеріалу. Одним із найбільш чутливих періодів у формуванні материнської поведінки, яка має бути спрямована на забезпечення біологічних і психосоціальних детермінант нормальної жит-

тедіяльності організму дитини, є період вагітності, який є одним із критичних періодів у житті кожної жінки та важлива стадія її статево-рольової ідентифікації [4].

Загальновідомий факт, що вагітність, особливо перша, є нормальною кризою розвитку жінки, природним періодом її життєвого циклу, який характеризується глибокими змінами на всіх рівнях організації її особистості. Під час вагітності жінка стикається з новим, невідомим для себе комплексом переживань, що видозмінюються впродовж усього гестаційного та післяпологового періоду [4].

Слід зазначити, що для організму жінки вагітність є джерелом фізичного та психоемоційного напруження, наслідком чого нейтральні в минулому ситуації та елементи навколишнього середовища набувають нового суб'єктивного значення і стають причиною нових, іноді неадаптивних, особистісних реакцій. Глобальні перетворення, які відбуваються під час вагітності в жіночому організмі, можуть призводити до порушення нейроендокринної регуляції, зниження рівня передачі нервових імпульсів у центральній нервовій системі, що є підґрунтям для розвитку психогенних розладів у жінок, які, у свою чергу, можуть обумовлювати виникнення різного роду порушень материнської поведінки [5].

Нейрогуморальні зміни організму, які відбуваються впродовж вагітності, суттєво позначаються й на психоемоційному стані жінки. Під час вагітності характерними для більшості жінок є емоційна невірноваженість, дратівливість, схильність до частої зміни настрою [7]. Варто відзначити, що наявність вищезазначених особливостей емоційної сфери вагітної жінки пов'язана не тільки з гормональними змінами, які відбуваються в її організмі, але також із виникненням різноманітних страхів і побоювань, пов'язаних із ситуацією народження дитини, що набуває особливого загострення у випадках тривалого перебування в несприятливих, психотравмуючих умовах [1].

Дослідження особливостей перебігу вагітності в жінку, які проживають у зоні конфлікту, свідчать про те, що характерним для більшості з них є розвиток додаткових негативних емоційних станів, зокрема таких, як хвилювання, роздратування, занепокоєння, психоемоційне напруження, депресія, хронічний стрес тощо [8]. На жаль, наявність такого несприятливого емоційного тла може призводити до розвитку різного роду ускладнень під час вагітності, які мають негативне відображення не тільки на фізичному та психічному здоров'ї самої жінки, але й на внутрішньоутробному розвитку майбутньої дитини [9]. Окрім цього, наявність таких негативних емоційних переживань під час вагітності може ставати реальною перешкодою на шляху формування материнської сфери [2].

Аналіз наукової літератури й результати власних досліджень дозволяють нам виокремити низку чинників, які обумовлюють виникнення різного роду порушень материнської поведінки в жінок [2]. Провідними з таких чинників є, перш за все, небажаність і непланованість вагітності, несприятливі умови її перебігу, специфічні індивідуально-психологічні риси особистості жінки, різного роду психологічні проблеми й розлади, наявність деструктивних мотивів вагітності та материнства в цілому, негативний дитячий комунікативний досвід і напружені сімейні стосунки, низький соціально-економічний рівень життя, зловживання алкоголем і наркотичними речовинами тощо.

Отже, узагальнюючи вищевикладене, стає зрозумілим, що сьогодні особливої актуальності набувають питання, пов'язані з організацією надання ефективної

психологічної допомоги вагітним жінкам, які перебувають у психотравмуючій ситуації життєдіяльності.

Під час планування роботи з вагітними слід ураховувати той факт, що навіть сама ситуація вагітності може бути причиною розвитку різного роду негативних переживань у жінок, природа яких обумовлена побоюваннями за стан власного здоров'я та здоров'я ще не народженої дитини, пологи та післяпологовий період, власну материнську компетентність [3]. У зв'язку з цим під час роботи з вагітними важливо створити такі умови, які сприятимуть надалі можливості використання особистісних ресурсів у жінок, які б забезпечували ефективно протистояння впливу різного роду стресогенних чинників, результатом чого має стати збереження фізичного та психічного здоров'я не лише майбутньої матері, але й майбутньої дитини.

Ураховуючи вимоги і принципи роботи в цьому напрямі, ми розробили спеціальну комплексну програму медико-психологічного супроводу вагітних жінок, які перебувають у ситуації ризику наявності хронічного стресу. *Мета цієї програми* полягає у стабілізації психоемоційного стану вагітних, формуванні готовності до материнства, а також попередженні розвитку різноманітних форм порушення материнської поведінки.

Розроблена програма медико-психологічного супроводу орієнтована не тільки на вагітних жінок, починаючи з другого триместру вагітності, але й на подружні пари, які очікують народження дитини, і на внутрішньоутробний плід, що надає можливість створити нерозривний позитивний взаємозв'язок між майбутніми батьками й майбутньою дитиною. Програма розрахована на три етапи, кожен з яких складається із трьох занять, що проводяться двічі на тиждень. Перший етап пов'язаний із формуванням і закріпленням позитивного ставлення до ситуації наявної вагітності, гармонізацією психоемоційного стану. Основною метою другого етапу є формування позитивного образу майбутньої дитини та майбутнього батьківства. Третій етап пов'язаний із формуванням материнської та батьківської компетентності, готовності до пологів і післяпологового періоду.

Слід зазначити, що під час розробки програми нами використовувалася цілий комплекс психологічних технологій, зокрема психодіагностика, психологічне консультування, психологічна корекція і соціально-психологічна адаптація [3, 6]. Заняття програми передбачають використання фахівцями низки методів і прийомів роботи. По-перше, це проведення індивідуальних і групових бесід, спрямованих на встановлення довірливих, дружніх взаємостосунків, а також на з'ясування особливостей самосприйняття ситуації вагітності та ситуації майбутнього материнства кожною окремою жінкою. По-друге, це тренінгові форми роботи, які мають на меті формувати необхідні вміння й навички. По-третє, це використання різноманітних психотерапевтичних і психокорекційних технік і прийомів (аутогенне тренування, тілесно-орієнтована терапія, арт-терапія, психодрама), метою яких є зниження рівня психоемоційної напруги. Окремою формою роботи стала психодіагностика вагітних жінок, яка складалася із трьох основних блоків методик, спрямованих на діагностику індивідуально-психологічних особливостей особистості жінки, особливостей її психоемоційної сфери, а також її ставлення до ситуації вагітності, майбутньої дитини й материнства в цілому [10]. Слід зазначити, що саме завдяки отриманню результатів у ході психодіагностичного дослідження стало можливим визначення індивідуального підходу не тільки до планування, але й до своєчасного

корегування подальшого психологічного супроводу в кожному конкретному випадку.

Результативність програми оцінювалася на підставі появи у вагітних низки новоутворень (стабілізація психоемоційного стану, посилення позитивних почуттів, пов'язаних із майбутньою дитиною та майбутнім материнством, формування психологічної готовності до пологів і післяпологового періоду, розвиток відповідальності за власні дії та життя майбутньої дитини) у співвідношенні з показниками клінічного перебігу вагітності, пологів, післяпологового періоду, стану внутрішньоутробного плоду й новонародженого.

З метою доведення ефективності запропонованої програми нами було проведено експериментальне дослідження (з квітня 2015 до вересня 2017 року) на базі кафедри акушерства й гінекології Донецького національного медичного університету МОЗ України, у науковій лабораторії психології репродуктивної сфери жінки, пренатальної та перинатальної психології. Учасницями дослідження стали 206 жінок, які перебували на 24 ± 2 тижні вагітності. Середній вік досліджуваних становив 28 ± 3 років. Відповідно до мети дослідження було сформовано дві групи, основну та контрольну. До складу основної групи увійшли 112 вагітних жінок, які брали участь у запропонованій програмі, до контрольної групи – 94 вагітні, які за різних обставин не брали участі у програмі. На момент проведення дослідження та реалізації програми всі жінки були соматично і психічно здорові й мали нормальний перебіг вагітності. Усі учасниці дали згоду на участь у програмі та психодіагностичному обстеженні.

На початку роботи нами було визначено рівень психоемоційного напруження всіх вагітних жінок, які входили як до основної, так і до контрольної групи. На нашу думку, діагностика цього показника в жінок, які протягом

тривалого часу перебувають у стресовій ситуації, пов'язаній, перш за все, з місцем їхнього проживання, має провідне прогностичне значення не тільки для подальшого перебігу вагітності та внутрішньоутробного розвитку плоду, але й для адаптації жінки до ситуації майбутнього материнства. Використовуючи опитувальник Т.Н. Немчина [10], ми отримали такі результати. Перший ступінь (I) нервово-психічного напруження (НПН) серед учасниць основної групи, який характеризується відносною збереженістю ознак психічного й соматичного здоров'я, було діагностовано у 23,2 % досліджуваних. Другий ступінь (II) НПН, що характеризується активізацією когнітивної діяльності й соматичних функцій, спостерігався у 46,4 % вагітних. Третій ступінь (III) НПН, що супроводжується дезорганізацією психічної діяльності, відчуттям фізичного дискомфорту, виявився характерним для 30,4 % вагітних цієї групи. Серед вагітних жінок *контрольної групи* у 19,2 % досліджуваних було виявлено I ступінь НПН, у 50 – II, у 30,8 % – III ступінь НПН.

Ураховуючи вищезазначені показники ПЕН, з вагітними жінками основної групи було розпочато проведення розробленої програми. Після завершення з метою оцінювання ефективності запропонованої форми роботи нами було проведено комплексне психодіагностичне обстеження, спрямоване на виявлення особливостей психоемоційного стану вагітних жінок як основної, так і контрольної груп, а також їхнього ставлення до ситуації вагітності, майбутньої дитини та материнства в цілому. Слід зазначити, що психодіагностика проводилася з усіма жінками основної та контрольної груп, коли вони перебували на 36–38 тижнях вагітності. Також з метою оцінювання ефективності програми нами враховувалися клінічні дані перебігу пологів і стан новонароджених за шкалою Апгар у жінок основної та контрольної груп (рис. 1).

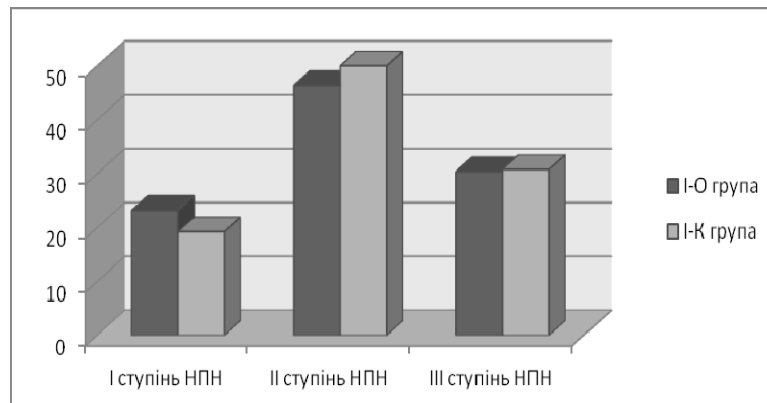

Рис. 1. Результати психодіагностики вагітних жінок основної та контрольної груп за опитувальником Т. Немчина (до проведення програми, у %)

Як психодіагностичний інструментарій ми використовували такі методи й методики: шкалу особистісної та ситуативної тривожності Спілберґера – Ханіна, опитувальник нервово-психічного напруження Т. Немчина, методику самооцінки психічних станів: самопочуття, активності, настрою (САН), тест ставлені вагітної І.В. Добрякова, проєктивну методику Г.Г. Філіппової "Я і моя дитина" [10].

Аналіз результатів психодіагностичного дослідження дозволив нам виявити такі характерні відмінності в учасниць, з якими проводилася робота, та учасниць, які не проходили курс програми. За результатами шка-

ли особистісної та ситуативної тривожності Спілберґера – Ханіна серед вагітних жінок основної групи високий рівень ситуативної тривожності було діагностовано у 23,2 % учасниць проти 39,4 % вагітних контрольної групи. Високий рівень особистісної тривожності визначався у 18,7 % учасниць основної групи проти 34,1 % учасниць контрольної групи. Помірний рівень особистісної та ситуативної тривожності було виявлено у 47,3 % вагітних основної групи та 19,1 % – контрольної групи. Низький рівень тривожності було виявлено у 10,7 % вагітних основної групи проти 7,4 % у контрольній групі (рис. 2).

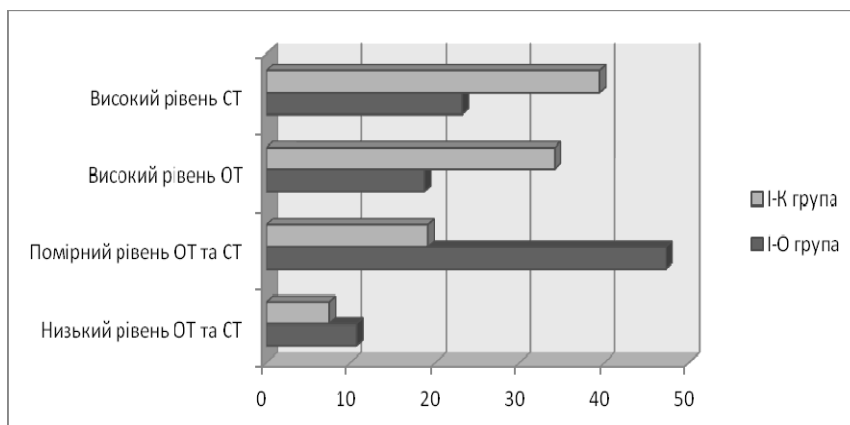

Рис. 2. Результати психодіагностики вагітних основної та контрольної груп за шкалою особистісної та ситуативної тривожності Спілберґера – Ханіна (у %)

Оцінюючи рівень нервово-психічного напруження за методикою Т. Немчина, ми встановили, що для більшості вагітних жінок, які пройшли повний курс програми, характерною була відносна стійкість ознак фізичного та психічного здоров'я. Серед досліджуваних основної групи (n=112) наявність *першого ступеня НПН* було

діагностовано у 54,5 % вагітних проти 27,6 % вагітних контрольної групи; наявність *другого ступеня НПН* – у 30,3 % вагітних проти 39,4 % вагітних контрольної групи; наявність *третього ступеня НПН* – у 15,2 % досліджуваних проти 33 % жінок контрольної групи (рис. 3).

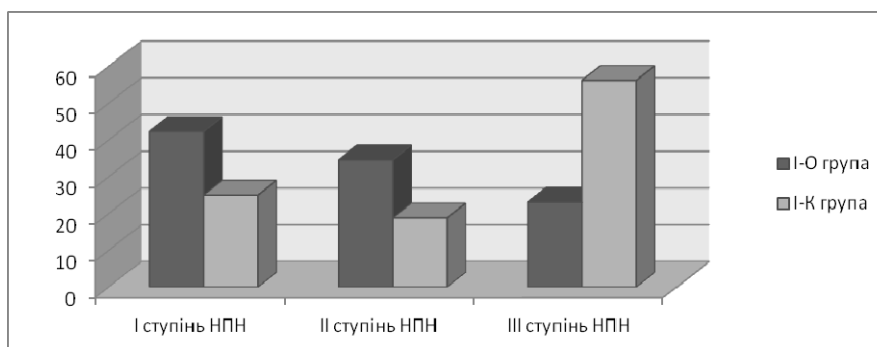

Рис. 3. Результати психодіагностики вагітних жінок основної та контрольної груп за опитувальником Т. Немчина (у %)

Аналіз результатів дослідження за *опитувальником оперативної оцінки самопочуття, активності та настрою (САН)* дозволив визначити такі характерні відмінності психоемоційного стану у вагітних жінок основної та контрольної груп. *Погане самопочуття, зниження активності та настрою* серед досліджуваних зазначали 13,4 % вагітних жінок основної групи, серед досліджуваних контрольної групи – 29,8 % учасниць. *Наявність доброго самопочуття, підвищення активності та настрою* було діагностовано у 48,2 % вагітних основної та 17,1 % вагітних контрольної групи. *Добре самопочуття на тлі зниження загальної активності та настрою* було властивим для 27,6 % учасниць I-О групи та 34,1 % учасниць I-К групи. Варто відзначити, що у 15,2 % учасниць основної групи та у 19,1 % жінок контрольної групи відзначалося *погане самопочуття на тлі підвищення активності та настрою*.

Аналізуючи характер ставлення учасниць дослідження до ситуації вагітності й майбутнього материнства загалом, за *тестом відношень вагітної I. Добрякова* ми отримали такі результати. Серед досліджуваних основної групи (n=112) переживання оптимального варіанта психологічного компонента гестаційної домінанти (ПКГД) було характерним для 47,3 % учасниць, гіпнозичного варіанта – для 6,3 %, ейфорійного варіанта – для 9,8 %, тривожного варіанта – для 14,3 %,

депресивного варіанта – для 3,6 %, змішаного варіанта ПКГД – для 18,7 % учасниць. Серед *вагітних контрольної групи* (n=94) у 18,1 % було виявлено переживання оптимального варіанта ПКГД, у 14,9 % – гіпнозичного, у 9,6 % – ейфорійного, у 26,6 % – тривожного, у 22,3 % – депресивного, у 8,5 % – змішаного варіанта ПКГД.

Оцінювання символіки психомалюнків (за *проективною методикою Г. Філіппової "Я і моя дитина"*), які були виконані досліджуваними вагітними жінками основної та контрольної груп, показує, що сприятлива ситуація характерна для 60,7 % вагітних жінок основної групи проти 20,2 % жінок контрольної групи. Незначні симптоми тривоги, невпевненості відзначаються у 19,6 % досліджуваних основної групи проти 32 % досліджуваних контрольної групи. Тривога та невпевненість у собі характерні для 11,6 % учасниць основної групи проти 27,6 % учасниць контрольної групи. Конфлікт із вагітністю та ситуацією материнства характерний для 8,1 % досліджуваних основної групи та 20,2 % досліджуваних контрольної групи.

Оцінюючи ефективність запропонованої програми, не можна не відзначити її позитивний вплив і на характер взаємостосунків у подружжі. Наприклад, під час індивідуального психологічного консультування жінок, які пройшли повний курс програми, відзначали, що їхні відносини з чоловіками стали більш відкритими й теп-

лими, що безпосередньо відобразилося на підвищенні рівня взаємин. При цьому чоловіки, які відвідували заняття, також зазначали цей факт, а також те, що вони стали набагато ближче до жінок, відчули себе більш впевненими та готовими до участі в пологах і майбутнього батьківства.

Аналіз клінічного перебігу пологів у досліджуваних груп показав такі характерні відмінності (табл. 1). Своєчасні пологи, що відбулися без ускладнень, відзначалися у 66,1 % жінок, які пройшли повний курс програми (основна група), і 40,4 % жінок, які не брали в ній участі (контрольна група). Кесарів розтин (за медичними показниками) був у 17,2 % учасниць основної групи та 27,6 % жінок контрольної групи. Середня тривалість пологів у жінок основної групи становила 8,3 год, у жінок контрольної групи – 12,4 год. Середній об'єм крововтрати в жінок основної групи становив 272,4 мл, у жінок контрольної групи – 356,6 мл. Порушення пологової діяльності відзначалося серед жінок основної групи у 9,1 % випадків, серед жінок контрольної групи – у 27,3 % випадків. Травматизм м'яких пологових шляхів спостерігався серед учасниць основної групи у 5,7 % випадків, серед учасниць контрольної групи – у 11,2 % випадків. Післяпологова кровотеча відзначалася в жінок основної групи у 3,6 % випадків та у 6,8 % випадків – серед учасниць контрольної групи.

Таблиця 1. Порівняльна характеристика клінічного перебігу пологів у жінок основної та контрольної груп

Показники	Основна група (n=112)	Контрольна група (n=94)
Тривалість пологів	8,3 год.	12,4 год.
Об'єм крововтрати	272,4 мл	356,6 мл
Порушення пологової діяльності	9,1 %	27,3 %
Кесарів розтин	17,2 %	27,6 %
Травматизм м'яких пологових шляхів	5,7 %	11,2 %
Післяпологова кровотеча	3,6 %	6,8 %

Стан новонароджених за шкалою Апгар на першій хвилині в жінок основної групи становив $8,3 \pm 0,4$, у жінок контрольної групи – $7,3 \pm 0,2$. На п'ятій хвилині в жінок основної групи він становив $9,1 \pm 0,3$, у жінок контрольної групи – $7,6 \pm 0,4$.

Узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, що впровадження розробленої програми ефективно сприяє стабілізації психоемоційного стану більшості вагітних жінок, що безумовно позитивно відбивається не тільки на особливостях перебігу вагітності та пологів, але й на процесі формування адекватної материнської поведінки. Представлена форма роботи дозволяє не тільки

покращити фізичний і психічний стан майбутніх матері й дитини, а й розв'язати низку актуальних соціальних проблем суспільства.

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших досліджень. Сучасний рівень організації й надання ефективної допомоги вагітним жінкам, які перебувають у хронічній стресовій ситуації, потребує комплексного підходу, що передбачає не тільки якісну високопрофесійну медичну допомогу, але й відповідний психологічний супровід. Запропонована програма може стати не лише одним з альтернативних шляхів роботи, яка здебільшого проводиться в жіночих консультаціях, а й суттєвим доповненням, що відповідає сучасним вимогам і розвитку знань щодо фізіології та психології вагітності, материнства й батьківства в цілому.

Перспектива подальших досліджень пов'язана із впровадженням такого підходу на регіональному рівні, а також активним залученням до співпраці фахівців медичного та психологічного профілів, що, безумовно, сприятиме створенню гармонійних умов для реалізації безпечного материнства у складних соціальних умовах.

Список використаних джерел:

1. Влияние психоэмоционального стресса на течение и исходы беременности / Ф. М. Абдурахманов, И. М. Мухамадиев, З. Х. Рафиева, А. Надырова // Российский вестник акушера-гинеколога. – 2006. – № 3. – С. 38–41.
2. Астахов В. М. Девиантное материнство: монография / В. М. Астахов, О. В. Бацылева, И. В. Пузь. – Донецк: "Східний видавничий дім", 2013. – 260 с.
3. Астахов В. М. Психологическое сопровождение беременных в современных условиях / В. М. Астахов, О. В. Бацылева, И. В. Пузь // Здоровье женщины. – 2014. – № 4(90). – С. 58–61.
4. Бацылева О. В. Вагітність як етап формування материнської сфери жінки / О. В. Бацылева, І. В. Пузь / Наук. вісн. Миколаїв. держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського: зб. наук. праць; за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Миколаїв: МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2010. – Т. 2. – Вип. 5. – С. 32–37.
5. Бацылева О. В. Репродуктивне здоров'я: медико-психологічні та соціальні аспекти / О. В. Бацылева. – Донецьк: Донбас, 2011. – 236 с.
6. Бацылева О. В. Оцінка ефективності психологічної роботи з вагітними групи ризику щодо виникнення порушень у формуванні материнської поведінки / О. В. Бацылева, І. В. Пузь // Зб. наук. праць "Проблеми сучасної психології" Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка та Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2014. – Вип. 24. – С. 40–52.
7. Брутман В. И. Динамика психологического состояния женщин во время беременности и после родов / В. Брутман, Г. Филиппова, И. Хамитова // Вопр. психологии. – 2002. – № 1. – С. 59–68.
8. Вдовиченко Ю. Поддержка беременности и родов в условиях социальных стрессов / Ю. Вдовиченко, С. Жук, О. Шуревская. – К.: ЧП "Принт Лайн", 2014. – 64 с.
9. Добряков И. Депрессия во время беременности / И. Добряков, И. Колесников // Журн. неврологии и психиатрии им. С. Корсакова. – 2008. – Т. 108. – № 7. – С. 91–97.
10. Психодиагностика в репродуктивной медицине [Текст] / В. Астахов, О. Бацылева, И. Пузь. – Винница: ООО "Нилан-ЛТД", 2017. – 412 с. – Библиогр.: С. 356–377 [2-е изд., перераб. и доп.].

Надійшла до редколегії 21.11.17

О. Бацылева, д-р психол. наук, проф.

Донецкий национальный университет имени Василия Стуса, Винница, Украина,

В. Астахов, д-р мед. наук, проф.

Донецкий национальный медицинский университет МОЗ Украины, Краматорск, Украина,

И. Пузь, канд. психол. наук

Донецкий национальный университет имени Василия Стуса, Винница, Украина

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ БЕРЕМЕННЫХ ЖЕНЩИН, КОТОРЫЕ ПРОЖИВАЮТ В ЗОНЕ КОНФЛИКТА

Освещена проблема влияния стрессогенных показателей на характер протекания беременности и формирования материнской сферы у женщин, которые живут в Донецкой области в зоне конфликта. Представлена программа медико-психологического сопровождения, которая направлена на стабилизацию психоэмоционального состояния беременных, формирование готовности к материнству и предупреждение развития различных форм нарушения материнской сферы. На основании результатов экспериментального исследования доказана эффективность предложенной формы работы.

Ключевые слова: стрессогенные показатели, психоэмоциональная напряженность, беременность, материнская сфера, психологическое сопровождение.

O. Batsileva, Doctor of Sciences in Psychology, Professor
 Donetsk Vasyl Stus National University, Vinnytsia, Ukraine,
 V. Astahov, Doctor of Sciences in Medicine, Professor
 Donetsk National Medical University of Ministry of Healthcare of Ukraine, Kramatorsk, Ukraine,
 I. Puz, PhD in Psychology
 Donetsk Vasyl Stus National University, Vinnytsia, Ukraine

FEATURES OF PSYCHOLOGICAL ACCOMPANIMENT OF EXPECTANT MOTHERS WHO LIVE IN CONFLICT AREA

The article reveals the problem of the stress factors influence on the nature of pregnancy and the formation of the maternal aspect among women who live in the Donetsk region in the conflict zone. A program of medical and psychological support is presented. The program is aimed at stabilization of the psychoemotional state of pregnant women, the formation of readiness for motherhood and the prevention of the development of various forms of disturbance of the maternal scope. Based on the results of experimental research, the effectiveness of the proposed form of work was shown.

Key words: stress factors, psychoemotional stress, pregnancy, maternal scope, psychological support.

UDC 159.9:35.084.62

O. Volobueva, Doctor of Sciences in Psychology, Professor
 The National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Khmelnytskyi

LEADER AND LEADERSHIP OF THE SECURITY SECTOR: GENDER ASPECT

The article deals with the studying of the psychological peculiarities of the leader and leadership of the security sector on the grounds of the gender aspects. The gender differences between male and female leaders within the group structure have been analyzed. The demands towards up-to-date female leader of the security sector have been revealed. The ways of successful making career of female leader taking into consideration the peculiarities of the security sector environmental have been defined.

Key words: leader, leadership, ways of making career, female leader, security sector, psychological peculiarities.

*"A man's masculinity is generally enhanced by success; a woman's femininity is often questioned by it"
 Natasha Josefowitz [10, p.59].*

Topicality of the problem which is under consideration. Whenever we speak about gender in general and female leadership in particular we would like to point out that gender equality is at the very heart of human rights and the United Nations (UN) values. We remember that last century in 1945 the fundamental principle of the United Nations Charter was adopted by the world leaders, particularly equal rights of men and women and the very protecting and promoting women's human rights is the responsibility of all states, including Ukraine.

In this connection we would like to stress that Ukraine has taken the key international commitments on gender equality including the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW, 1980) and its Optional Protocol, Beijing Declaration and Platform for Action (1995), and adopted national legislative and policy framework on gender equality, including the State Programme on ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men (till 2016) and the National Action Plan "Women, Peace and Security" (2016) to implement UN Security Resolution 1325.

Ukraine is in the period of the security sector reforming now and this period is characterized by promoting gender equality as one of the principle fact of successful country development in order to achieve the Sustainable Development Goals by 2030.

That is why nowadays the very equal active participation of women in decision-making in all the spheres of human activity [3, p.3]; in the security sector institutions, law enforcement agencies [Прик. України, стор. 3] is considered to be the problem of vital importance within the indisputable democratic value.

Scientific sources analysis. The results of the scientific literature analysis testify about the fact that there has been no shortage of the special books and articles aimed at

interpreting various aspects of theoretical grounds of gender and gendered society in general, and the female leadership and leader in particular. The various gender aspects have been investigated by the serious of the scientists such as Natasha Josefowitz (1980) [10], T.R. Halliday and Henry Kellerman (1981) [8], Michael S. Kimmel (2000) [11], Elliot Stephen N, Krtochwill Thomas R., Cook Jan Littlefield, Travers John F. Stephen 2000 [6] and others.

The article aim is to reveal the psychological peculiarities of the way women can succeed in today's security sector organizations in the context of leader and leadership phenomena.

Investigation results. The problems of female leader and female leadership in the security sector are not the new ones. The gender aspects have been the investigation subjects of such sciences as medicine, biology, anthropology, philosophy, psychology, sociology and others.

In all the times of the existence of human society scientists investigate the various aspects as for the peculiarities of the role of women in society. In this context it is necessary to mention such famous strong female personalities as Indira Gandhi (the Indian stateswoman and central figure of the Indian National Congress. She was the first and, to date, the only female Prime minister of India); Margaret Thatcher (the British Conservative Party leader, the first prime minister of Britain); Dalia Grybauskaitė (the President of the Republic of Lithuania since 2009); Angela Merkel (the Germany's first female Chancellor since 2005) and others [2, pp. 36-37].

The comprehensive integration of gender equality dimensions into the very security sector reforming processes is critical to meet the standards of representative and rights-respecting needs of women. Nowadays it is essential to change the way the Ukrainian society is thinking about the female leaders in the context

of awareness and equality. It is a pity, but we would like to point out this fact, that the majority of the people in Ukraine do not even differentiate the **two key terms of gender aspect, namely the term "gender" and "sex"**. And they are absolutely far from the significance of gender equality and women's empowerment for the security sector reform.

For conceptual clarity, the term "gender" refers to the economic, political and cultural attributes and opportunities associated with being male and female [13, p. 1].

It is necessary to emphasize that the terms "leader" and "leadership" have been defined in the different ways. Let us consider them in more details.

Leader is: 1) a person who leads a group; or 2) a person who is the best or in the first place. Leadership is 1) the state or position of being a leader and 2) the ability to be a leader or the qualities a good leader should have [9, p. 872].

If we ask the question "What leadership is?" it is essential to mention that while analyzing the very nature of the leadership context we paid our attention to the fact that commitment, complexity, and credibility are typical of the leadership environment [5, p. 6]. Bennis, Warren G. after having investigating the personal qualities of nine leaders needed to run their organizations, attracts our attention to the fact that they are the following: persistence and self-knowledge, willingness to take risks and accept losses, commitment, consistency and challenge. Bennis's study stressed the fact that the most important is **learning** which is called by him "the essential fuel for the leader" and it is important not just to learn but how to learn in an organizational context [5, pp. 188–189]. The real leaders are able to concentrate on what matters most to the organization and to use the organization as a learning environment.

Taking into consideration the fact that the organization is considered to be a group let us reveal the peculiarities of the very role of leadership particularly in the system "leadership and group cohesion". A group with a high degree of cohesion will also possess a leader whose presence is continuously and strongly felt [8, p.16].

In fact, leadership is directly related to group performance, specific nature of group cohesiveness affects the development of specific leadership traits among certain members of a group.

We would like to point out that one point that is absolutely critical in the understanding of leadership within the group is that cohesion is solidified as a result of leadership distribution function.

As for the most successful leaders they have done this by developing a set of skills, they are the following:

1. Acknowledging and sharing uncertainty.
2. Embracing error.
3. Responding to the future.
4. Becoming interpersonally competent (i. e. listening, nurturing, coping with value conflicts, etc.).
5. Gaining self-knowledge [5, p. 189].

Considering the leadership and gender differences Natasha Josefowitz points out that in the study involving thirty-six successful professional women, it was found that the majority of leaders seemed overtly humanistic, and directed to the "wholeness" of the human experience. She stresses that this orientation was expressed strongly and intensely [10, p. 203].

It goes without saying the leadership role is one of the most important role associated with positions in the group structure. From the psychological point of view, we have to point out that the problem of defining leadership has been investigated by Carter (1953) who identified five distinctly different views of leadership that have appeared in the

scientific literature. Let us consider these views in more details [12, p. 272-273].

The leader may be defined as a person who is in the focus of group behaviours; of course is able to lead the group towards its goals. The leader is the person so named by the members of the group (based upon sociometric choice). Moreover the leader is a person who has demonstrable influence upon group syntality (group system), i.e. the person who causes syntality change (the leader is the person who change the level of group performance. The leader is the person who has the great influence upon the group's performance.

As for the security sector environment we would like to emphasize that in the particular conditions the general social factors join the specific life conditions and professional activity of the particular leader and the concrete group of his or her subordinates in a different way. In order to understand the very mechanism of individualization of the influence of the socio-determined factors upon the individual and on the particular group we have picked up the social determinants of the special conditions. These conditions are typical of the military groups and such groups have not only general psychological features for any group of the security sector organization, but also the specific traits which are stipulated for the peculiarities of the particular tasks and the professional activity nature. And the female leader must take into one's consideration such aspects as the strict regulation of relations and functional dependence of the group members. This dependence is determined by the subordination system within the framework of military discipline maintenance.

Women as a rule are more aware than men of what they give up by being totally focus upon their careers at the exclusion of other interest [10, p.156].

Speaking about the very differences between male and female leaders in the military sphere we have to stress that alongside with male leaders the female leaders take the serious decision in different spheres of the security sector. It goes without saying every up-to-date female leader of the unit must be well-educated, well-organized and of course well-reserved. The most important for the military female leader is to be professionally competent, that is to have well-developed abilities to carry-out duties and be able to take the right decision in the different conditions, including the special and extreme ones by using profound analysis, innovative approaches and peaceful strategies in problem solving.

We would like to attract your attention to the fact that the representative of the American scientific school Natasha Josefowitz in the book "Path to Power. A Woman's Guide from first job to executive" (1980) (Josefowitz Natasha) investigating the peculiarities of the process of making career she recommends the women to have five fundamentals besides the appropriate technical skills in order to be successful in the world of work. Let us consider these fundamental skills in more details:

1. *Personal skills* (also known as intrapsychic skills (these skills refer to the awareness);

2. *Interpersonal skills* (these are the skills at work in any two-person relationship). They refer not only to mutual understanding, but also to the interplay between two individuals. Good interpersonal skills would entail being able to deal effectively with all types of personalities in a variety of situations, and understanding the impact we may have on others;

3. *Group skills* (a person skilled in group dynamics understands what is going on knows how and when to intervene most effectively to enhance the group work);

4. *Intergroup skills* (whenever there is more than one group in a work place, there are intergroup dynamics that influence people's behavior); this is an important skill for any member of an organization;

5. *Organizational skills* (women who are ambitious and wish to move up need to understand the structure of the organization in which they work) [10, p. 30].

And one more aspect – the difference between men and women – is to be taken into our consideration, particularly – credibility. As a matter of fact men and women have to earn their credibility in different ways. Natasha Josefowitz substantiated the fact that most people have not seen women in charge, and they must get accustomed to and accept that new image. At the same time, women have a couple of advantages over men that come in handy in the role of our supervisors [10, p. 108].

Having analyzed the real state of the male attitude towards female leaders in the security sector we have come to the conclusion that it is essential to teach people gender. And in this connection we would like to emphasize that nowadays in spite of the fact that we can use a lot of the training manuals on gender and security, attend the various gender-oriented trainings and seminars there is the need to form so-called proper gender ideology.

Taking into consideration the fact that conscious is the highest level of activity relation on the grounds of the particular values it is absolutely important to provide conscious attitude of the whole population towards the gender in general and female leadership and leaders in particular.

For Ukraine it is important to change the way the society is thinking about the female leadership nowadays. In this connection we would like to give the example of creating the special attitude towards female leaders. Such in the United States Coast Guard Academy there is a slogan which motivates the women to enter this educational establishment and become leaders: e.g. "We don't see a woman – we see a leader!" In the advertisement of that school we find a kind of "strategy" aimed at individual perception while reading it: "In the U. S. Coast Guard, we are looking for leaders. That is why so much invested in each individual – the best training, the latest equipment and technology, as well as **constant learning** in real life situations". Again we find here the learning as one of the principle requirements for successful career [4, pp. 1, 2]. The proper motivation is in action and it is really works supporting and enhancing the women who have the burning desire to become the real leaders.

Today it is essential to work out the gender-orientated teaching psycho-pedagogical technology based on the choice of optimum teaching method under the conditions of proper socio-psychological provision of security sector leadership and modeling of professionally aimed problem-solving situations on the basis of socio-psychological determinants of group influence.

The usage of such situations gives the opportunity to form some psychological operations and their complexes through the interaction of various kinds of practical activities. It is important to teach female leaders to determine the final goal of the professional carrier (what I want to achieve), realize the own needs and abilities to reach the planned aims.

Conclusion. 1. One of the English proverbs says "Where there is a will there is a way" and whenever any female representative wish to make the effective career and be a real leader it is essential to remember that in such case a woman must differentiate the terms "leader" and "leadership". Leader is the person who is in the

focus of group behaviour Leadership is the process or act of influencing.

2. Obviously for female leader it is of vital importance to be well-educated, well-organized, well-informed, hard-working, absolutely reserved in any difficult situations, including the special and extreme conditions. For this very purpose it is necessary to be ready psychologically to follow healthy way of life and be a kind of example to the subordinates. The results of our investigation testify about the fact that very often female leaders forget about the fact that the principle factor which determines one's health state is not the level of the medical care but the very way of life they keep. Health is a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity.

3. As stress (both positive and negative) is considered to be part and parcel of leaders, especially in the security sector, we have to remember that stress is often caused by simple overload. Every female leader must be capable of coping with stress.

4. It goes without saying we have to remember about the psychological competence. Female leader is to be capable of revealing and developing. As for the effective organization of group activity it is necessary only to remember of ability, motivation, environmental factors, organizational goals proper organization of group activity and personnel interaction in group on the grounds of the manual and regulation. For female leader is of vital importance to remember of the particular norms which are typical of the security sector.

5. Taking into consideration the fact that the majority of men find women to be more emotional than men, we have to point out that it is essential to comment on the very meaning of the term "emotionality". Men express anger more directly than women, as for crying it is an emotion expression used by women more than men. A real female leader has to regulate her emotional state and learn to display positive emotions instead of crying.

6. In order to get the respect of the colleagues and subordinate it is essential to be straight, hardworking, show the competence and it is obligatory to be fair.

7. We find it of vital importance always notice when the duties are carried out up to the level and congratulate people on extra service.

8. Whenever the service does not meet the requirements or standards criticism must be official, without any slight of anger in order not to humiliate the subordinate. And of course the subordinate must be informed about the way the service is not up to the level and provided the necessary instructions when it is needed.

9. The leader must create the positive atmosphere at service that is satisfying for most people.

10. It is prohibited for the leader to:

- show preference for one or more subordinates;
- do not criticize one subordinate in front of others, or one unit in front of another unit;

- do not treat the people as subordinates, but as your stuff; always remember about politeness and respect while communicating with them; delegate as much as possible to show your trust; do not talk one subordinate about another;
- be absolutely clear about quality norms and standards and concrete deadlines; it is important for subordinates to know in what way their particular efforts fit into the overall organizational scheme so that they feel part of a whole;

11. As for the evaluation you have to provide periodic check-in system for measuring progress. For this very purpose you have to use the quality monitoring system

taking into account the professional activity peculiarities of your personnel and the specific character of the security sector unit within the psychological view.

The well-organized monitoring system guarantees the opportunity of the systematic revealing, analyzing and forecasting the real state in your organization. On the basis of the monitoring results the practical recommendations on taking proper management decisions on the rise in effectiveness of functioning the particular unit of the organization are worked out. The final objective of this monitoring system is to improve the functioning process in order to form the essential level of the professional competence of the whole personnel.

12. Taking into consideration the importance of professional tasks on providing national security the issue of patriotic upbringing the whole personnel by the leader is on the agenda. As a matter of fact the harmony-developed personality is the main means of the successful development of the very nation. While developing the leading i.e. main ability of the subordinates to carry out the professional duties every leader is to take into his/her consideration the aspects of harmonic and comprehensive development of the whole unit in general and the particular member of this unit in particular. It is necessary to pay some attention to the creative individual abilities which are the essential parts of the professional competence of the personnel on the basis of socialization.

13. As we have mentioned above it is essential to create the gender ideology and to teach the personnel gender.

14. Every female leader has to remember about RESPECT. The very respect must be your priority. One can earn respect by providing challenge, by treating the subordinates fairly. It is absolutely important to recognize their efforts and achievements and be clear about your expectations.

Finally we have to point out that up-to-date female leader has the new equal opportunities for the professional

development in the security sector nowadays. The only thing she has to do is to be sure making the career.

The size of the article does not give us the opportunity to reveal all the peculiarities of the problem considered. In our opinion **the way of its further investigation** is the studying of gender differences in group dynamics and working out the psychological provision system of the security sector unit taking into the consideration the gender aspect.

Список використаних джерел:

1. Тащилина О. Жінки в погонах об'єднуються // Прикордонник України. – 2017. – № 43. – 8 с.
2. Десять прикладів очільниць держав // Топ гендерної політики ; за ред. М. М. Ілляш. – К. : Міжнар. жіночий правозахисний центр "Ла Страда Україна", 2016. – 47 с.
3. Уряд упроваджує механізми гендерної рівності. Права і обов'язки. // Урядовий кур'єр. – 2017. – 16 с.
4. Be part of the Action // US Coast Guard, Advertisement. – The USA, 2012. – 4 p.
5. Bennis, Warren G. Leaders: the strategies of taking charge. "Parental Library", Harper @ Row, Publishers. – New York, 1986. – 244 p.
6. Education Psychology: Effective Teaching, Effective Learning / S. N. Elliot, Th. R. Krtchwill, J. Littlefield Cook, J. F. Travers. – Third Edition, Mc Grow-Hill Higher Education, the USA, 2000. – 631 p.
7. Gender and Security. Training Manual. UN Women, DCAF. – 2012. – 103 p.
8. Group Cohesion. Theoretical and Clinical Perspectives // Edited by Henry Kellerman, Grune & Stratton, Inc. New York. – 1981. – 465 p.
9. Hornby A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary, Oxford University Press, the Seventh Edition. – 2005. – 1780 p.
10. Josefowitz Natasha. Path to Power. A Woman's Guide from first job to executive, Addison-Wesley Publishing Company, the USA. – 1980. – 290 p.
11. Kimmel Michael S. "The Gendered Society", Oxford University Press, Oxford, UK. – 2000. – 344 p.
12. Shaw Marvin E. Group Dynamics. The Psychology of Small Group Behavior, McGraw-Hill Book Company, the USA. – 1976. – 464 p.
13. The significance of gender equality and women's empowerment for the security sector reform. OECD DAC Handbook on security system reform. Section 9: Integrating Gender Awareness and Equality, OECD, 2009 Edition, 15 pages. – <http://www.oecd-ilibrary.org>.

Надійшла до редколегії 05.12.17

О. Волобуєва, д-р психол. наук, проф.

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький, Україна

КЕРІВНИК І КЕРІВНИЦТВО В СЕКТОРІ БЕЗПЕКИ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Вивчаються психологічні особливості керівника та керівництва в секторі безпеки на засадах гендерних аспектів. Проаналізовано гендерні розбіжності між керівниками-чоловіками та жінками. Розкрито вимоги щодо сучасної жінки-керівника сектору безпеки. Визначено шляхи успішного кар'єрного зростання керівника-жінки з урахуванням особливостей середовища сектору безпеки.

Ключові слова: керівник, керівництво, шляхи кар'єрного зростання, жінка-керівник, сектор безпеки, психологічні особливості.

Е. Волобуєва, д-р психол. наук, проф.

Национальная академия Государственной пограничной службы Украины имени Богдана Хмельницкого, Хмельницкий, Украина

РУКОВОДИТЕЛЬ И РУКОВОДСТВО В СЕКТОРЕ БЕЗОПАСНОСТИ: ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ

Изучаются психологические особенности руководителя и руководства в секторе безопасности на основе гендерных аспектов. Проанализированы гендерные различия между руководителями-мужчинами и женщинами. Раскрыты требования к современной женщине-руководителю сектора безопасности. Определены пути успешного карьерного роста руководителя-женщины с учетом особенностей среды сектора безопасности.

Ключевые слова: руководитель, руководство, пути карьерного роста, женщина-руководитель, сектор безопасности, психологические особенности.

UDC 159.9:331.108.2:355

N. Hotsuliak, PhD in Psychological Science, Assistant Professor
Kamyanets-Podilsky Ivan Ohienko National University, Kamyanets-Podilsky

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF CREATIVE ACTIVITY DEVELOPMENT OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

The article is devoted to the study of the psychological peculiarities of the development of creative activity of future psychologists. Creativity as a scientific problem in psychology began to be studied relatively long ago, it is one of the most serious areas of theoretical and experimental study. A creatively active person differs not in the presence of some special, unique qualities, but mainly in the development of those that are necessary for productive activity. It is necessary to take into account that the personality is integral and therefore the predominant development of its individual features can not be accompanied by a qualitative restructuring of the entire structure.

Key words: *creativity, creative activity, creatively active person, mechanism of creativity, motivational factors, self-education, future psychologists.*

Formulation of the problem. At the end of the last century, creativity becomes a necessary component of any activity, and the activity itself turns out to be increasingly complex. The ratio of creative and reproductive components of activity shifts in favor of the former. Society does not need geniuses in the traditional sense, but creative people who are able to create new products. Moreover, it turned out that personal creativity can be developed, it can be taught. Creativity, reflecting the high level of social maturity of the individual, is the result of their education, self-development, teaching and influence on their social relations. All this testifies that creation of the necessary conditions, which allow to stimulate the manifestation and development of the creative potential of the person, is very important for the development of creativity. A creative person can be a person enthralled, obsessed with a particular idea, regardless of professional speciality.

The creative activity of the individual creates the lift that forces a person to obtain a new cultural level, a new level of social personality, the subject of social relations, regardless of the scale of its activity, it has a rapid or slow effect on the development of society and culture in general.

Analysis of recent researches and publications. The study of the issue of creativity of the individual was devoted to many areas in psychology. Phenomenological description of creativity were engaged by D.B. Bohoyavlenskaya, V.V. Warsaw, L.P. Hrymak, R. Milgrem, M.M. Morozov, B. Rottenberg. Over the consideration of its interconnections with creative abilities and creative thinking worked E. De Bono, O.V. Brushlinsky, M. Wertheimer, V.M. Druzhynin, V.V. Klymenko, V.O. Molyako, Ya.O. Ponomarev, V.M. Pushkin, J. Guilford, E. Torrance, R. Steinberg and many others. In Ukraine, the problem of development of creativity devoted to their dissertation researches I.V. Kukulenko-Lukyanets, Yu.V. Moroz, R.V. Tkach, N.S. Chernousenko and others. However, many problems associated with the creativity of the individual remain poorly studied: among them, in particular, the question of the causes and conditions of manifestation of creative activity of the individual, the motivational determination of development.

The aim of the study is to conduct a theoretical analysis of the motivational factors of the development of creative activity of students (future psychologists).

Presentation of main material. Creativity as a scientific problem in psychology have been studied relatively long ago, it is one of the most serious areas of theoretical and experimental study. Creativity is a Latin term that in translation means "creativity" or "creation from nothing". In addition to these approaches to the interpretation of creativity (effective and procedural), also distinguish a personal approach, which can be considered

as a principle of psychology. The development of this principle was contributed by V.O. Molyako, K.K. Platonov, S.L. Rubinstein, V.O. Sukhomlinsky and others. For example, S.L. Rubinstein believed that this principle consists in the understanding of the individual as an interconnected set of internal conditions, which is the structure of its properties and qualities, through which all external influences are manifested. The scientists called creativity a kind of activity that creates something new, original, which then goes into the history of development, but also in science, art.

According to Ya.O. Ponomarev, no psychic phenomenon (the process, state or property of the individual), manifested in the activity (and hence the very activity and its elements – acts and deeds), can not be understood correctly without taking into account this personality refraction [1]. In this approach, much attention is paid to the study of the role of motivational and emotional components in the thinking of the individual, their productive function [2]. At the personal approach in creative activity, attention is drawn primarily to its uniqueness and individuality.

Scientists, studying the creative process, analyze the relationship between the concepts of "creativity" and "activity". Some believe that creativity and activity are fundamentally opposite forms of human activity [3; 4; 5] that the main feature of activity is the potential correspondence of the purpose of the activity of its result, and for a creative act characterized by inconsistency of purpose and result. In creative action, the result is wider than the original goal. Other scholars are of the opinion that it is wrong to distinguish these notions on cardinal opposite poles, because creativity is a kind of activity [6; 7; 8; 9], it is the highest manifestation of human creative activity in any field of human activity. According to S.D. Maksymenko, creativity in the aspect of psychology is an activity in which new material and spiritual values are created [10].

At present, the theoretical definition of those concepts that would generalize and take into account contradictory moments in the structure of creativity is urgent. This concept is "reproductive" and "more productive". The scientific literature highlights the main characteristics of these concepts: reproductive – is the reproduction of achieved results; productive – a synonym of creative, it is a characteristic of fruitfulness, effectiveness, is a reflection of gradualness, neoplasms in the development of thought, the subject of activity. As a result, "reproductive" and "more productive" reflect the contradictory nature of human activity – reproduction and change.

Another issue that is important for the study of creativity is the question of the regularities of obtaining new knowledge. There are two concepts in this regard. According

to the first, gaining new knowledge is a planned logical act; for another approach this process is associated with a departure from the logic, with the inclusion of intuition.

Intuition is defined as the ability to directly comprehend the truth without logic, which is based on previous experience. Intuition is a kind of cognition where certain links of the logical chain remain at the level of the unconscious. The heuristic power of the unconscious consists, first of all, in the fact that it (the unconscious) has no stereotypes, it has more freedom in the formation of associative ties. Currently, the psychological mechanism of intuition is insufficient, but experimental data make it possible to assume that its basis is the ability of the individual to reflect in the process of information interaction with the environment, along with the basic (conscious), by-product (unconscious) product. Under certain conditions, this previously unrecognized part of the result of action becomes the key to solving the creative task.

Intuition was studied by B.M. Kedrov, Y.O. Ponomaryov and others. For example, B.M. Kedrov discovered barriers that make a person go by a well-known, predetermined track, and determined the mechanism of overcoming these barriers in thinking [11; 12]. Y.O. Ponomaryov discovered the conditions conducive to the appearance of intuition. Such conditions he calls the rejection of inadequate methods of solving problems, belief in the inappropriateness of known ways, solving the problem while maintaining a high level of attention, simplification and schematization of the problem in the early stages of creativity, etc.

The analysis of works on the psychological problems of creativity shows that creative activity can not be reduced only to logic or only to intuition, this is a complex process of jumping and mutual transitions of intuitive and formalized components of thinking. This process is due not only to the content of the task, but also to the forms of organization of the person's activity, its activity and initiative.

If in general the question of correlation of discursive and intuitive elements in creative activity is solved more or less unambiguously today, then when considering the subjective-personal mechanism of creativity there is a number of difficulties. This is even manifested in the concepts used by scientists in explaining the mechanism of creativity: jump, springboard, inspiration, fantasy, and others.

In the psychology of thinking, scientists are attempting to describe the subjective-personal mechanism of creativity. The theory of phased formation of mental actions is important in this case. In accordance with this theory, scientists are trying to consider the mechanism of creativity in terms of the possibilities of its construction [13]. However, O.F. Yesaulov notes that the theory of phased formation of mental activities does not reveal the productive nature of the process of thinking, which may help to acquire new knowledge, but reduces it to the functioning of the ready, detached from its ontogenetic development of knowledge [14].

Psychologists consider creative activity and creative thinking as an integral part, because creative activity includes, besides thinking, other psychological phenomena, including motives, emotions, memory, freedom, and ability. When using the concept of "creative activity" in relation to the topic of our study, it is expedient to use the definition given by I.P. Kaloshyna [15]. It defines this concept through a system of signs: creative activity is aimed at solving those problems for which there are no ready-made solutions, but, more importantly, the subject-specific knowledge necessary for its development; creative activity is connected with obtaining the subject on

conscious and unconscious levels of new knowledge for him as an orientational basis for further development of a method of solving problems; creative activity gives the subject the opportunity to develop new knowledge and on this basis, ways to solve the problem.

For a long time researchers focused on the identification and description of various stages, phases, degrees, etc. P.M. Jacobson divided [16] the creative process into seven stages: intellectual and creative readiness; vision of the problem; the origin of the idea – the formulation of the problem; searching of solutions; definition of the principle of invention; transformation of the principle into the scheme; technical design and deployment of the invention.

Modern psychology highlights a number of facets of the creative process: the formulation of a question that requires a response, that is, the ability to see the problem and formulate it; mobilization of the necessary knowledge for the formulation of the previous hypothesis, to determine the ways and means of solving the problem; special observations, experiments and their generalization in the form of conclusions and hypotheses, representation of thoughts with the help of mathematical, graphic structures; checking the special value of the product of creativity.

It is impossible to understand the creative activity of a person without finding sources, motive forces, motives of this phenomenon (T.M. Titarenko). Personality activity achieves higher efficiency, when it is optimally organized and purposeful, which is ensured by the principle of dominant, hierarchy of motives of personality activity. Being a system-generating quality that determines its mental structure, orientation determines the style, character, behavior, human activity. However, this is limited to the diversity of people's motivation. The analysis of foreign psychological literature shows that the concept of personality activity is revealed, first of all, through other concepts such as reaction, behavior, action, activation, etc., by considering the mechanisms of their implementation. As a result of the attempts to "improve" Freudism, the refusal of the idea of pan-socialism, there are certain varieties of the model of activity, in which the "radical anxiety" (K. Horney), "the desire for love" (E. From), "desire for success, advantages, power, perfection" (A. Adler), "archetypes" (K. Jung). With regard to humanistic psychology, the model of activity in it is expressed by a short formula: "need-activity". The highest need in humanistic psychology recognizes the desire of the individual to realize his life potential, self-actualization (A. Maslow). The role of human activity, as the subject of its own individual identity, is intensively studied in foreign humanistic psychology (C. Rogers, A. Maslow, V. Frankl).

L.I. Antsyferova, K.O. Abulkhanova-Slavskaya, S.D. Maksymenko, V.O. Tatenko, O.V. Shorokhov, etc worked in the sphere of Ukrainian psychology of personality, D.B. Bohoyavlenska, V.V. Klymenko, V.O. Moly, Ya.O. Ponomarev, etc. Worked in the area of psychology of creativity, S.Yu. Stepanov worked in the sphere of in the reflexive-humanistic psychology of co-creation.

Nature, determination and conditions for the manifestation of creative activity are the subject of scientific discussions and practical searches. Scientists distinguish the following main factors that ensure the creative activity of man: creative potential; intellectual activity (D.B. Bohoyavlenskaya); supersituative activity (V.A. Petrovsky).

Speaking about the components of the creative activity of the individual, one can distinguish the following: perception; idea; thinking; emotions; memory; imagination; intuition.

According to the majority of researchers, the main mental process governing activity (including creative activity and activity) is perception, because it is the first stage of cognition. Perception is a specific cognitive activity. S.L. Rubinstein believes that our knowledge of objective reality begins with sensations and perceptions that reflect the individual aspects of phenomena in random combinations.

The creative person differs not in the presence of some special, unique qualities, but mainly in the development of those that are necessary for productive activity. We have to understand that the personality is integral, and therefore the predominant development of its individual features can not be accompanied by a qualitative restructuring of the entire structure, the nucleus of which embraces the motivational sphere. There are bright and clearly understandable motives. But in many cases there are unconscious impulses. However, regardless of the level of awareness of the motive of activity, it is a decisive factor in achieving the goal. Thus, there is a link between the goals and motives of people's activities. On the one hand, the purpose and motives encourage each person to work, determine its content and methods of execution, and on the other hand, they are formed in the process of activity, under the influence of the conditions under which it occurs.

Creative activity is manifested in a certain favorable psychological background. As it turned out in the result of the empirical study, the identified motivational factors influence the development of the creative activity of the individual, namely, there is an increase in the parameters of creativity of the individual after influencing her by the motivational factors of prestige, motivation of professionalism and novelty of activity.

Psychological basis of manifestation of factors of development of creative activity are abilities, motives, human skills. For the manifestation of creative activity an important role is played by the level of development of imagination, intuition, unconscious components of mental activity, the needs of the individual in self-actualization.

Motivational factors and conditions of development of creative activity are some of the essential, in which the individual features of personality are most clearly and fully manifested. The manifestation of the creativity of the individual is not related to the social conditions of education, has no rigid psycho-physiological determination and is not reflected in the typical personality manifestations. The only common features of creative active people are the pronounced individuality and emotional flexibility. It is also characteristic that for a creative personality in the process of its development, the motivational factor – prestige – acts as an engagement in creative activity, then it changes with the significance of the

motivational factor – professionalism, because being an expert in their field of activity is an important factor.

Conclusions. All the above convincingly testifies to the presence of such basic conditions for the effective application of psychological factors in the development of creative activity in students as the creation of a system of motivational factors and conditions for the development of creative activity, as well as optimization of the influence of motivational factors on the creative activity of the personality of a student-psychologist during his study.

The prospect of further research of the problem.

Directions of further researches on the chosen problem study questions of harmonization of the creative component of personal and professional self-improvement, search of new sources of stimulation of creativity taking into account the dynamics of age development, special features, research of psychological determinants of creativity and features of the formation of the latter in students with certain health deficiencies, etc. The data of the dissertation research can be the basis for the next research work in the direction of revealing the influence of various motivational factors and factors on the development of personality creativity in the process of life.

Список використаних джерел:

1. Пономарев Я.А. Основные звенья психологического механизма творчества // Интуиция, логика, творчество / Я.А. Пономарев. – М. : 1987. – С. 5–23.
2. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д.Б. Богоявленская. – Ростов-на-Дону : 1983. – 173 с.
3. Кипнис М. Тренинг креативности / М. Кипнис. – М. : "Ось-89", 2004. – 128 с.
4. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике / М.В. Кларин. – Рига : ПЦ Эксперимент, 2005. – 176 с.
5. Левин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В.А. Левин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность // Избранные психологические произведения: в 2 т. / А.Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – 186 с.
7. Лернер И.Я. Поисковые задачи в обучении как средство развития творческих способностей // Научное творчество (сб.). / И.Я. Лернер. – М., 1969. – 123 с.
8. Лук А.Н. Мышление и творчество / А.Н. Лук. – М. : Политиздат, 1976. – 89 с.
9. Лук А.Н. Психология творчества / А.Н. Лук. – М. : Наука, 1998. – 116 с.
10. Максименко С.Д. Психологічні механізми зародження, становлення, здійснення особистості. – К. : НАПН України, 2010. – 112 с.
11. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури: Навч. пос. для вищої школи / С.Д. Максименко. – К. : Наукова думка, 1998. – 224 с.
12. Мерлин В.С. Личность как предмет психологического исследования / В.С. Мерлин. – Пермь: 1988. – 332 с.
13. Психологический словарь / Под ред. В. Зинченко, Б. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1996. – 440 с.
14. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования / С.Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 458 с.
15. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1998. – 705 с.
16. Эльконин Д.Б. Психология игры / Д.Б. Эльконин. – М. : Педагогика, 1978. – 88 с.

Надійшла до редколегії 22.11.17

Н. Гоцуляк, канд. психол. наук, доц.

Кам'янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Досліджено психологічні особливості розвитку творчої активності майбутніх психологів. Визначено, що творчість як наукова проблема в психології почала вивчатися порівняно давно, це одна з найважливіших сфер теоретичного та експериментального досліджень. Установлено, що творча активність є атрибутивною характеристикою діяльності будь-якої людини, але міра нелінійності та її орієнтація визначаються її індивідуальними психологічними особливостями.

Ключові слова: творчість, творча активність, творчо активна людина, механізм творчості, мотиваційні чинники, самоосвіта, майбутні психологи.

Н. Гоцуляк, канд. психол. наук, доц.
Каменец-Подольський національний університет імені І. Огієнка, Каменец-Подольський, Україна

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ

Исследуются психологические особенности развития творческой активности будущих психологов. Определено, что творчество как научная проблема в психологии начало изучаться сравнительно давно, это одна из самых серьезных отраслей теоретического и экспериментального исследований. Установлено, что творческая активность является атрибутивной характеристикой деятельности любого человека, но мера нелинейности и ее ориентация определяются его индивидуальными психологическими особенностями.

Ключевые слова: творчество, творческая активность, творчески активный человек, механизм творчества, мотивационные факторы, самообразование, будущие психологи.

УДК 159.9:331.108.2:355

С. Гришин, канд. техн. наук,
М. Кузьменко, канд. психол. наук
Науково-методичний центр кадрової політики Міністерства оборони України, Київ
С. Халіманенко, наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОБҐРУНТУВАННЯ СИСТЕМИ ПЕРІОДИЧНОГО ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ПОЛІГРАФА В ПРОЦЕСІ РОБОТИ З ПЕРСОНАЛОМ У МІНІСТЕРСТВІ ОБОРОНИ УКРАЇНИ ТА ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Відповідно до рівнів корупційних та інших ризиків, потенційних сфер зловживань у військовій сфері, з метою здійснення превентивного впливу на персонал Міністерства оборони України та Збройних Сил України, для запобігання правопорушенням, які могли б бути скоєні, обґрунтовано систему періодичного проведення опитування персоналу з використанням поліграфа в Міністерстві оборони та Збройних Силах України. Система є сукупністю окремих елементів, поєднання яких створює нову властивість – існування постійно діючих психофізіологічних досліджень із використанням поліграфа, що проводяться для визначених категорій персоналу за заздалегідь визначеними термінами та узгодженими питаннями. Це сприяє підвищенню ефективності використання поліграфа у розв'язанні завдань кадрової безпеки та профілактики правопорушень з боку персоналу МО України та ЗС України.

Ключові слова: психофізіологічне дослідження персоналу з використанням поліграфа, підготовка та прийняття кадрових рішень, система періодичних перевірок з використанням поліграфа, ризики, потенційні сфери зловживань, терміни проведення.

Постановка проблеми. Застосування процедури психофізіологічних досліджень із використанням поліграфа (далі – ПФДВП) сприяє розв'язанню завдань щодо забезпечення кадрової безпеки та підвищує ефективність проведення службових розслідувань [1]. Проте однією з не менш важливих задач, яку можна розв'язувати за допомогою поліграфа, є превентивний, тобто запобіжний (профілактичний), вплив і реальне попередження значного відсотка правопорушень, які могли б бути вчинені працюючим персоналом. Забезпечення досягнення такого результату в МО України та ЗС України вимагає запровадження системи періодичного або вибіркового проведення ПФДВП у процесі роботи з персоналом, обґрунтуванню чого й присвячена ця стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процедура ПФДВП була започаткована лише наприкінці 2015 р. Періодичне опитування персоналу з використанням поліграфа в Міністерстві оборони та Збройних Силах України раніше не проводилось, тому проблема розробки й обґрунтування системи періодичних перевірок на поліграфі персоналу досить нова й раніше не розглядалась.

Мета статті – забезпечити плановість процедури ПФДВП за рахунок установлення чітких термінів її проходження для різних категорій персоналу МО України та ЗС України, що, у свою чергу, сприятиме підвищенню ефективності використання поліграфа для розв'язання завдань кадрової безпеки та профілактики різного роду правопорушень з боку персоналу МО України та ЗС України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Практика застосування ПФДВП дає підстави стверджувати, що в МО України та ЗС України ще не забезпечено належного рівня його профілактичного ефекту, який досягається шляхом періодичних або вибіркового персоналу на поліграфі.

Аналіз наукової літератури, а також вітчизняного та зарубіжного досвіду свідчить, що проведення періодичних або/та вибіркового персоналу спрямоване на виявлення прихованих ознак зловживань, які вже мали місце або плануються здійснитись, а також інших факторів, що впливають на доброчесність і лояльність співробітників.

Такі перевірки можуть бути як *плановими*, так і *позаплановими*.

Планові періодичні перевірки можуть проводитись як регламент для певних посад і зазвичай стосуються тих посадовців, діяльність яких пов'язана з матеріальними або інформаційними цінностями.

Позапланові (вибіркові) перевірки застосовуються переважно під час отримання відомостей, які можуть викликати втрату довіри до співробітника; за наявності непідтверджених фактів про зловживання співробітником, тобто для з'ясування конкретної ситуації. Також цей вид перевірок може використовуватись для проведення різного роду інспекційних перевірок та аудитів.

Сучасні вітчизняні дослідники застосування поліграфа наголошують, що мета періодичних і вибіркового скринінгових перевірок персоналу на поліграфі – якомога раніше виявити порушення (невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, одержання

будь-якої неправомірної вигоди, перевищення повноважень, розголошення конфіденційної інформації, порушення етики поведінки тощо). Виявлення таких порушень дає змогу забезпечити своєчасне реагування та мінімізувати їхні наслідки. Ситуативно зумовлені перевірки проводяться у випадках, коли суттєво змінюються обов'язки чи відповідальність працівника (через надання особи доступу до матеріальних носіїв секретної інформації, права розпорядження фінансовими, матеріально-технічними ресурсами, розподілом житла, інших матеріальних цінностей, призначення на керівну посаду тощо). Вибіркові перевірки також здійснюються позапланово, якщо одержано сигнали про серйозні недоліки в роботі підрозділу, порушення фінансової дисципліни, крадіжки та зловживання, а також у разі погіршення результатів роботи за основними показниками. Вибіркове тестування персоналу таких підрозділів зазвичай дає важливу інформацію про групи корпоративного ризику, новий погляд на ситуацію [2].

Зважаючи на зростаючу необхідність упровадження періодичних ПФДВП у практику діяльності МО України, актуальності набуває розробка системи періодичного (планового) проведення опитування з використанням поліграфа персоналу МО України та ЗС України.

Для створення й використання системи необхідно чітко розуміти її призначення та функції. Зазвичай у будь-якій організації системи й технології призначаються для розв'язання конкретного кола завдань. Існують деякі загальні правила, яких варто дотримуватися, щоб упровадження технології виправдало покладені на неї очікування. До них, зокрема, належать такі:

- структура системи, її функціональне призначення повинні відповідати цілям, що поставлені перед організацією;

- система має контролюватися людьми, ними розумітися й використовуватися відповідно до основних соціальних і етичних принципів;

- щоб результати виявилися адекватними, має бути організоване виробництво достовірної, надійної, своєчасної й систематизованої інформації.

Перед створенням і використанням системи необхідно зрозуміти структуру, функції й політику організації, мету управління та прийняття рішень, можливість технологій, що залучаються. Система є частиною організації, а ключові елементи будь-якої організації – структура й органи управління, стандартні процедури, персонал, субкультура.

Організація і проведення ПФДВП мають на меті забезпечення стану кадрової безпеки задля ефективної діяльності МО України та ЗС України. У свою чергу, діяльність МО України та ЗС України спрямована, зокрема, на забезпечення територіальної цілісності, недоторканності та державної безпеки. Стан кадрової безпеки досягається шляхом реалізації заходів виявлення, мінімізації певних ризиків і загроз, опис яких ми робили раніше. Принциповим є розуміння двох етапів: першим етапом є відбір за допомогою поліграфа під час прийому на службу (роботу), другим – опитування, що здійснюється в процесі професійної діяльності. Ураховуючи той факт, що в обох випадках носієм і реалізатором ризиків є сам суб'єкт, у першу чергу заходи спрямовують на персонал організації. У другу чергу джерелом ризиків і загроз стають компетенції та функції посадової особи. Саме тому з ініціативи НАЗК кожне відомство опрацювало систему й перелік посад з різним ступенем корупційних ризиків.

Система періодичних ПФДВП покликана підтримувати стан кадрової безпеки організації в умовах, коли стосовно окремих посадових осіб протягом тривалого часу не здійснюється прийняття кадрових рішень або проведення службових розслідувань.

Система проведення періодичних ПФДВП, як свідчить практика, окреслює існування двох етапів: етапу затвердження завдання та етапу проведення ПФДВП. Вона має чітко визначену ієрархічну структуру рівнів управління: поточний, функціональний і стратегічний.

На поточному рівні управління здійснюється керівництвом установи та відділу, особовий склад якого безпосередньо проводить ПФДВП. На цьому рівні спостерігається найбільший обсяг завдань і виконуваних операцій. Додатково для підтримання фахової підготовленості та компетенції посадова особа, відповідальна за методичний контроль, залучається до безпосереднього проведення ПФДВП. Начальник відділу через начальника установи підтримує взаємодію з керівництвом вищого – функціонального рівня управління, а щодо використання поліграфа – і з керівництвом стратегічного рівня. *Функціональний* рівень управління (у нашому випадку – ДКП МО України) установлює й супроводжує політику МО України у сфері проведення ПФДВП. До компетенцій функціонального рівня належать сприяння у розробці й затвердженні завдань на проведення ПФДВП і подальше узгодження переліку окремих питань з ініціаторами опитувань.

Стратегічний рівень управління представлений Міністром оборони України, його заступниками, до повноважень яких входить затвердження завдання на проведення ПФДВП, а також розроблених проектів нормативно-правових документів у сфері організації та проведення ПФДВП.

Отже, з огляду на вищесказане, можна стверджувати, що система періодичних ПФДВП у МО України по суті інформаційна та є сукупністю окремих елементів, поєднання яких створює нову властивість – існування постійно діючих опитувань із використанням поліграфа, що проводяться для визначених категорій персоналу заздалегідь узгодженими питаннями. Ця система спрямована на отримання та з'ясування достовірності інформації, яку іншим способом виявити не можливо, необхідної для забезпечення виявлення та профілактики правопорушень серед персоналу, а також формування внутрішнього сприйняття ситуації керівництвом в інтересах прийняття відповідних рішень.

Доцільно зауважити, що запровадження зазначеної системи, з одного боку, дозволить урегулювати питання щодо періодичності, з якою мають проходити процедуру ПФДВП різні категорії посадовців МО України і ЗС України, забезпечити плановість в організації процесу ПФДВП, а з іншого – дозволить підвищити рівень його профілактичного впливу, а внаслідок цього – реально запобігти значному відсотку правопорушень, які могли б бути вчинені працюючим персоналом.

Базуючись на результатах аналізу наукових досліджень і практичного досвіду, можна стверджувати, що *періодичне опитування персоналу з використанням поліграфа у МО України та ЗС України* є спланованим комплексом заходів з організації та проведення ПФДВП персоналу у встановлені терміни відповідно до рівнів корупційних та інших ризиків, спрямованих на виявлення осіб, які можуть заподіяти або заподіють шкоду структурному підрозділу (установі, організації) у процесі службової діяльності.

Метою періодичної ПФДВП у МО України та ЗС України є здійснення превентивного впливу на пра-

цюючий там персонал і реальне попередження правопорушень, які могли б бути ним вчинені.

Основним завданням періодичного ПФДВП є виявлення факторів ризику щодо недобросовісних посадових осіб стосовно розголошення інформації з обмеженим доступом, корупційних виявів, наявності патологічних залежностей тощо.

У такому контексті одним з важливих питань, яке необхідно вирішити для розробки системи періодичного проведення ПФДВП у МО України та ЗС України, є обґрунтування й визначення самої періодичності, згідно з якою мають підлягати плановій ПФДВП різні категорії посадових осіб МО України та ЗС України.

З огляду на вищезазначене, визначальним фактором для встановлення конкретних термінів проведення періодичних перевірок на поліграфі для певних категорій посадовців, на нашу думку, мають бути саме ризики, що пов'язані з персоналом у МО України та ЗС України.

Звичайно, таких ризиків дуже багато, але в контексті проведення ПФДВП їх умовно можна розподілити на такі три основні групи:

перша – патологічні залежності;

друга – розголошення інформації з обмеженим доступом;

третья – корупційні ризики.

До першої групи ризиків належать алкогольна й наркотична залежність, ігроманія тощо.

Друга група ризиків: навмисне розголошення інформації з обмеженим доступом, незаконні контакти з іноземцями, представниками терористичних організацій і кримінального середовища.

Третя група найбільша. Вона включає корупційні ризики, пов'язані з отриманням незаконної винагороди за виконання посадових обов'язків. Ці ризики, у свою чергу, також можна поділити на три підгрупи:

1. *Ризики кадрової політики*, до яких належать усі ризики, пов'язані з отриманням незаконної винагороди за прийняття або сприяння у прийнятті кадрових рішень.

2. *Ризики матеріально-технічного та фінансово-економічного забезпечення*. Ця підгрупа ризиків притаманна особам, які мають матеріальну відповідальність і приймають рішення щодо здійснення обігу матеріально-технічних засобів, беруть участь у бюджетному процесі, економічній діяльності, утилізації надлишкового майна й об'єктів інфраструктури, розподілі та оренді земель, житла, приміщень, приватизації тощо.

3. *Ризики контролю*. До цієї підгрупи належать ризики, що притаманні особам, професійна діяльність яких пов'язана з проведенням інспекційних заходів та аудиту. До таких ризиків можна віднести надання завідомо необ'єктивних результатів інспекцій (аудиту) або особисті вказівки щодо викривлення або приховування результатів інспекцій (аудиту) з особистих мотивів тощо.

Як показує практика, серед чинників, що сприяють появі наведених корупційних ризиків у оборонній сфері, зокрема можна зазначити такі:

– недостатній контроль за службовою діяльністю підлеглих;

– безмежна довіра до військовослужбовців, які проходять службу в ЗС України тривалий час;

– негативний приклад прийняття подарунків керівництвом;

– безкарність осіб, які були викриті під час скоєння корупційних дій, що призводить до формування почуття вседозволеності в інших співробітників.

Відомо, що робота посадових осіб МО України та ЗС України передбачає виконання ними низки організаційно-розпорядчих і адміністративно-господарських фу-

нкціональних завдань у різних сферах діяльності, в яких існує висока ймовірність виникнення корупційних ризиків. Ці сфери діяльності визначені у відповідному наказі заступника Міністра оборони України – керівника апарату від 06.06.2013 року. Розглянемо їх.

З виконанням *організаційно-розпорядчих обов'язків* пов'язані такі сфери діяльності, де існує високий ризик вияву корупції:

1. Управлінська діяльність.

2. Робота з кадрами.

3. Інспекційна діяльність.

4. Службові розслідування.

5. Правове забезпечення.

6. Внутрішній аудит.

До сфер діяльності з високим ризиком вияву корупції, що пов'язані з виконанням *адміністративно-господарських обов'язків*, належать:

1. Державні закупівлі.

2. Відчуження військових містечок, цілісних майнових комплексів, земельних ділянок, будівель/споруд, надлишкового військового майна.

3. Управління об'єктами державної власності.

4. Використання земель оборони.

5. Будівництво і придбання житла, ремонтно-будівельні роботи.

6. Забезпечення військовослужбовців і членів їхніх сімей житловими приміщеннями.

7. Укладання договорів (контрактів) й оплата робіт (послуг, товарів) сторонніх організацій.

8. Затвердження кошторисів, внесення змін до кошторисів.

9. Наповнення спеціального фонду бюджету.

10. Заробітна плата, грошове забезпечення, інші виплати.

11. Операції з готівковими коштами.

12. Харчування військовослужбовців.

13. Медичне забезпечення та санаторно-курортне лікування.

14. Військова освіта й наука.

15. Надання ліцензій, дозволів, реєстрація суб'єктів господарської діяльності.

16. Фінансове забезпечення.

Відповідно до зазначених сфер діяльності у вказаному наказі визначено типовий перелік посад державних службовців і військових посадових осіб МО України, робота (військова служба) яких пов'язана з високим ризиком вияву корупції.

Як показує досвід силових структур провідних країн світу, посадові особи, які обіймають схожі з вищезазначеними посади, проходять перевірку на поліграфі один раз на рік або один раз на два роки.

У МО України, виходячи з пропускової спроможності підрозділу, на який покладено проведення ПФДВП, і з його штатно-списочної чисельності, перевірку цієї категорії осіб пропонується проводити **1 раз на 2 роки**.

Крім того, зазначимо, що з метою забезпечення дотримання посадовими і службовими особами МО України та ЗС України вимог антикорупційного законодавства посилення роботи щодо запобігання корупції, подальшого впровадження механізмів Ініціативи НАТО з побудови цілісності, прозорості, добросовісності, зниження корупційних ризиків у роботі оборонних інституцій у МО України та ГШ ЗС України видано низку наказів, серед яких:

Наказ МО України від 30.05.2017 р. № 299 "Про затвердження Антикорупційної програми Міністерства оборони України на 2017 рік" та

Наказ НГШ ЗС України від 29.08.2016 р. № 340 "Про затвердження Інструкції з організації внутрішнього контролю в Збройних Силах України".

Перший наказ визначає порядок оцінювання корупційних ризиків у службовій діяльності, причини, що їх породжують, умови, що їм сприяють, а також заходи щодо їх усунення. Другий – регламентує порядок ідентифікації, оцінювання та способи реагування на ризики (управління ризиками) у ЗС України.

Цими наказами у МО України та ЗС України передбачено проведення цілої низки заходів, серед яких:

1) Визначення сфер діяльності МО України та ЗС України, де існує висока ймовірність виникнення корупційних ризиків, а також переліку посад державних службовців і військових посадових осіб МО України, які працюють (проходять військову службу) відповідно до сфер діяльності, де існує високий ризик вияву корупції (про це зазначалося вище).

2) Оцінювання корупційних ризиків у діяльності, визначення причин, що їх породжують, та умов, що їм сприяють. У кожному структурному підрозділі МО України та ЗС України всі ризики оцінюються за критеріями ймовірності виникнення ризику та впливом ризиків на спроможність суб'єктів внутрішнього контролю досягати визначених стратегічних цілей [3; 4].

Зазначимо, що оцінювання ризиків здійснюється на підставі Методології оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади, затвердженої рішенням Національного агентства з питань запобігання корупції від 02.12.2016 р. № 126, зареєстрованої у Міністерстві юстиції України 28 грудня 2016 року за № 1718/29848, згідно з якою:

– За ймовірністю виникнення ризику оцінюються за критеріями:

низької ймовірності виникнення (ризиків, виникнення яких може відбутися у виняткових випадках);

середньої ймовірності виникнення (ризиків, за якими існує незначна ймовірність виникнення);

високої ймовірності виникнення (ризиків, за якими існує велика ймовірність виникнення).

– За впливом на спроможність суб'єктів внутрішнього контролю досягати визначених стратегічних цілей ризики оцінюються за критеріями:

низького рівня впливу. Це ризики, вплив яких мінімальний та/або невеликої тяжкості на досягнення суб'єктами внутрішнього контролю визначених цілей. До таких ризиків можуть бути віднесені окремі прорахунки в діяльності виконавців, несвоєчасне опрацювання окремих документів, недостатній рівень професійних знань окремих посадових осіб та ін.;

середнього рівня впливу. Це ризики, вплив яких є середньої тяжкості на досягнення суб'єктами внутрішнього контролю визначених цілей. До цієї категорії ризиків можуть бути віднесені відсутність документації, неналежна якість оформлення результатів інвентаризації, використання майна й ресурсів не за цільовим призначенням тощо;

високого рівня впливу. Це ризики, вплив яких є тяжким та/або особливо тяжким на досягнення суб'єктами внутрішнього контролю визначених цілей. До них належать нормативна неврегульованість (зарегульованість) окремих управлінських процесів, висока ймовірність корупції та шахрайства, неефективність і

втрата контролю за управлінськими процесами, відсутність бухгалтерського обліку, висока плинність кадрів, невизначеність відповідальності за виконання окремих функцій тощо [5].

Оцінювання ризиків за критеріями ймовірності виникнення та їхнім впливом на спроможність суб'єктів внутрішнього контролю досягати визначених стратегічних цілей здійснюється у ЗС України відповідно до Матриці оцінки ризиків, форма якої наведена в додатку 3 Інструкції з організації внутрішнього контролю у Збройних Силах України.

3) Здійснення постійного моніторингу стану виконання антикорупційної реформи у сфері оборони й оцінювання корупційних ризиків.

4) Проведення ідентифікації ризиків шляхом дослідження зовнішнього та внутрішнього середовища діяльності МО України та ЗС України для виявлення чинників корупційних ризиків (тобто визначення й опис імовірних подій, які негативно впливатимуть на здатність МО України та ЗС України виконувати відповідні процеси).

5) На основі оцінювання ризиків та їх аналізу передбачено заходи щодо усунення виявлених корупційних ризиків, визначення відповідальних за їх виконання, термінів й необхідних ресурсів тощо.

Доцільно наголосити, що на вимоги зазначених наказів у МО України та ЗС України окремі завдання вже виконано, а саме:

– організовано систему роботи щодо виявлення, аналізу й моніторингу корупційних і фінансово-економічних ризиків;

– розроблено й запроваджено ризик-орієнтовану систему внутрішнього контролю, спрямовану на запобігання негативним явищам у процесі управлінської діяльності;

– запроваджено систему управління ризиками. У кожному структурному підрозділі МО України та ЗС України на підставі даних оцінювання складається Інформація про ідентифікацію й оцінювання ризиків, де зазначені ризики підрозділу розподіляються за відповідними кольоровими зонами (червона, жовта, зелена), і План заходів щодо управління ризиками [4].

Аналіз вимог зазначених документів і вивчення результатів роботи, проведеної у МО України та ЗС України, дає підстави виділити основні критерії, відповідно до яких, на нашу думку, доцільно встановлювати терміни виконання періодичних ПФДВП у МО України та ЗС України. Такими критеріями, зокрема, є:

а) належність посади державного службовця або військової посадової особи до сфери діяльності, де існує високий ризик вияву корупції;

б) ймовірність виникнення ризиків у діяльності державного службовця або військової посадової особи;

в) вплив на спроможність суб'єктів внутрішнього контролю досягати визначених стратегічних цілей;

г) розподіл ризиків у Інформації про ідентифікацію та оцінювання ризиків за кольоровими зонами (червона, жовта, зелена) відповідно до їхньої оцінки.

Отже, спираючись на вищевикладене й з урахуванням визначених критеріїв, можна приблизно окреслити терміни проведення періодичних ПФДВП окремих категорій персоналу МО України та ЗС України (табл. 1).

Таблиця 1. Терміни проведення періодичних (планових) опитувань із використанням поліграфа персоналу МО України та ЗС України

№ з/п	Найменування посади, категорії персоналу	Назва нормативного акту, де зазначається вказана категорія персоналу	Періодичність проведення ПФДВП (кількість разів / кількість років)					Інші терміни проведення ПФДВП
			1/1	1/2	1/3	1/4	1/5	
1	Посадові особи, які обіймають посади у сферах, де існує високий рівень корупції	Наказ заступника МОУ-КА від 06.06.2013 № 54		+				
2	Посадові особи, які обіймають посади, де пріоритетність корупційного ризику оцінена як висока	Наказ МОУ від 30.05.2017 № 299 "Про затвердження Антикорупційної програми Міноборони України на 2017 р."		+				
3	Посадові особи, які обіймають посади, де пріоритетність корупційного ризику оцінена як середня	Те саме			+			
4	Посадові особи, які обіймають посади, де пріоритетність корупційного ризику оцінена як низька	Те саме				+		
5	Посадові особи, які у Плані заходів щодо управління ризиками структурного підрозділу (установи, організації) на рік зазначені як відповідальні виконавці за заходи контролю за відповідними ризиками, якщо ймовірність зазначеного ризику оцінена як:	Наказ НГШ ЗСУ від 29.08.2016 № 340 "Про затвердження Інструкції з організації внутрішнього контролю у ЗСУ"						
	висока			+				
	середня				+			
	низька				+			
6	Інші посадові особи номенклатури призначення Міністра оборони України						+	
7	Військовослужбовці та державні службовці номенклатури призначення Міністра оборони України, у яких закінчується термін дії контракту	Наказ МОУ від 10.04.2009 №170 "Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у ЗСУ"						кожен раз перед підписанням (укладанням) нового контракту
8	Посадові особи, яким було відмовлено в наданні допуску до державної таємниці	Те саме						кожен раз при отриманні зазначеної відмови
9	Посадові особи, які повернулися із закордонного відрядження	Те саме						у найближчий час після повернення із відрядження
10	Слухачі Національного університету оборони України, які закінчують навчання і призначаються на посади ОСР військової освіти	Те саме						перед прийняттям рішення щодо призначення на посаду
11	Посадові особи, що розглядаються на ВАК для призначення (переміщення) на посади в МОУ та ЗСУ	Те саме						щоразу перед проведенням засідання ВАК

Виходячи з установлених термінів, визначимо алгоритм проведення періодичних ПФДВП персоналу МО України та ЗС України. Сама послідовність виконання заходів періодичного проведення ПФДВП може виглядати таким чином.

На основі розпорядження та завдання Міністра оборони України на проведення періодичних перевірок персоналу МО України та ЗС України у кожному структурному підрозділі (установі, організації) МО України та ЗС України розробляється План проведення періодичного опитування персоналу структурного підрозділу на рік. Зазначений план включає перелік посад (категорій) персоналу з термінами проведення ПФДВП відповідно до визначених термінів проведення періодичних (планових) опитувань із використанням поліграфа персоналу МО України та ЗС України й нормативно-правових актів, зазначених у табл. 1. Цей документ підписується начальником служби персоналу підрозділу (установи, організації), затверджується командиром (начальником)

структурного підрозділу й надсилається до служби персоналу вищої інстанції.

У службі персоналу вищої інстанції на основі отриманих Планів складається Узагальнений план проведення періодичного опитування персоналу та командування на рік.

Після цього документ надсилається до Департаменту кадрової політики МО України, де на основі отриманих планів розроблюється Узагальнений план проведення періодичного опитування персоналу МО України та ЗС України на рік.

Узагальнений план проведення періодичного опитування персоналу МО України та ЗС України на рік або витяг із нього надається до структурного підрозділу НМЦ КП МО України, де складається Графік проведення періодичного опитування персоналу МО України та ЗС України на рік (півріччя, квартал, місяць), який узгоджується з директором Департаменту кадрової політики МО України. На основі цього Графіка розпо-

чинається проходження процедури періодичного ПФДВП у МО України та ЗС України. У вищезазначеному плані необхідно передбачити 20 %-й резерв часу для можливості проведення позапланових опитувань і службових розслідувань.

Водночас цілком очевидним є факт, що запровадження цієї системи, з огляду на масштабність завдань, значно вплине й на кількість проведення перевірок на поліграфі. За таких умов існуючий на сьогодні відділ НМЦ КП МО України штатною чисельністю десять осіб, на який покладено завдання щодо проведення ПФДВП у МО України та ЗС України, беручи до уваги його пропускну спроможність, відповідно до вимог, які висуваються до проведення процедури ПФДВП, не здатний буде забезпечити проведення всіх періодичних перевірок на поліграфі з персоналом МО України та ЗС України.

З огляду на цей факт, для якісного забезпечення організації та ефективного проведення періодичних (планових) ПФДВП із різними категоріями персоналу МО України та ЗС України, на нашу думку, доцільно створити ще додаткові структурні підрозділи (служби або відділи) на базі Кадрових центрів видів ЗС України, а також у Силах спеціальних операцій (далі – ССО) ЗС України та Високомобільних десантних військах (далі – ВДВ), на які покласти завдання щодо проведення ПФДВП із персоналом цих структурних елементів ЗС України.

На існуючий відділ НМЦ КП МО України доцільно покласти завдання щодо проведення ПФДВП із персоналом МО України та ГШ ЗС України, частинами безпосереднього підпорядкування МО України та перевірку осіб номенклатури призначення Міністра оборони України. Крім того, на цей відділ покласти й завдання щодо науково-методичного забезпечення проведення процедури ПФДВП та контролю за її проведенням іншими підрозділами.

Висновки з цього дослідження. Отже, система періодичних ПФДВП у МО України та ЗС України – це сукупність окремих елементів, поєднання яких створює нову властивість – існування постійно діючих ПФДВП, що провадяться для визначених категорій персоналу заздалегідь визначеними термінами та узгодженими питаннями. Вона спрямована на отримання і з'ясування достовірності інформації, яку іншим способом виявити неможливо, необхідної для забезпечення виявлення та профілактики правопорушень серед персоналу, а також формування внутрішнього сприйняття ситуації керівництвом в інтересах прийняття відповідних рішень.

С. Гришин, канд. техн. наук,

М. Кузьменко, канд. психол. наук

Научно-методический центр кадровой политики Министерства обороны Украины, Киев, Украина,

С. Халиманенко, научн. сотр.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

Запровадження цієї системи дозволить забезпечити плановість у проведенні процедури ПФДВП за рахунок установлення чітких термінів її проходження для різних категорій персоналу МО України та ЗС України. Це, у свою чергу, сприятиме підвищенню ефективності використання поліграфа для розв'язання завдань кадрової безпеки та профілактики різного роду правопорушень з боку персоналу МО України та ЗС України.

Для забезпечення дієвості цієї системи доцільно запровадити ешелоновану структуру підрозділів, на яку покласти завдання щодо проведення ПФДВП. Зокрема, на рівні МО України виконання цих завдань покласти на відповідний відділ НМЦ КП МО України. На нього покласти й завдання щодо науково-методичного забезпечення проведення процедури ПФДВП і контролю за їх проведенням іншими підрозділами. У видах ЗС України, Силах спеціальних операцій ЗС України та Високомобільних десантних військах завдання щодо проведення ПФДВП із особовим складом покласти на відповідні служби (відділи) психологічного вивчення особового складу, які створити на базі кадрових центрів видів ЗС України, а також визначених структурних підрозділів Сил спеціальних операцій ЗС України та Високомобільних десантних військ.

Перспективами подальших досліджень в обраному напрямі є вдосконалення форм і методів психологічного та психофізіологічного вивчення персоналу з використанням поліграфа в інтересах запобігання ризикам і виявлення потенційних сфер зловживань у системі управління персоналом Міністерства оборони та Збройних Сил України.

Список використаних джерел:

1. Наказ Міністерства оборони України від 14 квітня 2015 року № 164 "Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Сил України" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0477-15>
2. Мотлях О. І. Поліграф: наукова природа походження, нормативно-правове регулювання та допустимі меж застосування / О. І. Мотлях. – К. : Освіта України, 2012. – 394 с.
3. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи [Текст]: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7-8 листоп. 2015 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 244 с.
4. Наказ Міністерства оборони України від 30 травня 2017 року № 299 "Про затвердження Антикорупційної програми Міністерства оборони України на 2017 рік".
5. Наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 29 серпня 2016 року № 340 "Про затвердження Інструкції з організації внутрішнього контролю у Збройних Силах України".
6. Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 02.12.2016 р. № 126 "Про затвердження Методології оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади", зареєстровано в Міністерстві юстиції України 28 грудня 2016 року за № 1718/29848.

Надійшла до редколегії 20.11.17

ОБОСНОВАНИЕ СИСТЕМЫ ПЕРИОДИЧЕСКОГО ПРОВЕДЕНИЯ ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПОЛИГРАФА В ПРОЦЕССЕ РАБОТЫ С ПЕРСОНАЛОМ В МИНИСТЕРСТВЕ ОБОРОНЫ УКРАИНЫ И ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ УКРАИНЫ

В соответствии с уровнем коррупционных и иных рисков, потенциальных сфер злоупотреблений в военной сфере, с целью осуществления превентивного воздействия на персонал Министерства обороны Украины и Вооруженных Сил Украины, для предупреждения правонарушений, которые могли бы быть совершены, обосновано систему периодического проведения опроса персонала с использованием полиграфа в Министерстве обороны и Вооруженных Силах Украины. Система является совокупностью отдельных элементов, сочетание которых создает новое свойство – существование постоянно действующих психофизиологических исследований с использованием полиграфа, проводимых для определенных категорий персонала по заранее определенным срокам и согласованным вопросам. Это будет способствовать повышению эффективности использования полиграфа в решении задач кадровой безопасности и профилактики правонарушений со стороны персонала Министерства обороны Украины и Вооруженных Сил Украины.

Ключевые слова: психофизиологическое исследование персонала с использованием полиграфа, подготовка и принятие кадровых решений, система периодических проверок с использованием полиграфа, риски, потенциальные сферы злоупотреблений, сроки проведения.

S. Hryshyn, PhD in Technical Sciences,
M. Kuzmenko, PhD in Psychology
Scientific-methodical center of personnel policy of the Ministry of Defense of Ukraine, Kyiv, Ukraine,
S. Khalimanenko, Research Associate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE SUBSTANTIATION OF THE PERIODIC PSYCHOPHYSIOLOGICAL RESEARCH SYSTEM WITH USE OF POLYGRAPH IN PERSONNEL WORKING PROCESS IN THE MINISTRY OF DEFENSE OF UKRAINE AND THE ARMED FORCES OF UKRAINE

In accordance with the levels of corruption and other risks, potential areas of abuse in the areas of activity in the military sphere, with the purpose of exercising preventive influence on the personnel of the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine, as well as real prevention of offenses that could be committed, a survey of personnel using a polygraph in the Ministry of Defense and the Armed Forces of Ukraine. This system is a collection of individual elements, the combination of which creates a new property – the existence of constantly operating psychophysiological studies using a polygraph, conducted for certain categories of personnel for a predetermined time and agreed questions. This, in turn, will help to increase the effectiveness of using the polygraph in solving the problems of personnel security and the prevention of various kinds of offenses by the personnel of the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine.

Key words: psychophysiological research of personnel using polygraph, preparation and adoption of personnel decisions, system of periodic inspections using polygraph, risks, potential areas of abuse, timing.

УДК 159.96

Ж. Дасюк, канд. психол. наук

Загальноосвітня санаторна I-III ступенів школа-інтернат №2, Хмельницький

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОБ'ЄКТІВ НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ В УМОВАХ РОЗВИТКУ НОВОЇ ШКОЛИ

Проаналізовано сучасний стан розробленості проблеми формування толерантності об'єктів навчання та виховання й особливості його психолого-педагогічного супроводу в сім'ях військовослужбовців в умовах розвитку Нової школи, сутність якої полягає у спеціально організованій взаємодії навчального закладу та сім'ї, яка спрямована на мобілізацію внутрішніх ресурсів членів сім'ї, корекцію толерантних стосунків у ній та актуалізацію толерантного виховання. Технологія педагогічного супроводу сімейного впливу на формування толерантності об'єктів навчання та виховання в умовах розвитку Нової школи складається з послідовних етапів: визначення основних проблем або конфліктів у взаємовідносинах між членами сім'ї, що заважають формуванню толерантності; подолання психологічних бар'єрів у членів сім'ї щодо взаємодії з викладачем або соціальним педагогом; прийняття і розуміння поставлених проблем усіма членами сім'ї й формування мотивації на їхнє розв'язання; відбір необхідних засобів, форм і методів для подолання інтолерантних ситуацій; спільна розробка дій, спрямованих на закріплення толерантних стосунків у сім'ї; аналіз результатів.

Ключові слова: толерантність, сім'я військовослужбовця, об'єкти навчання та виховання, психолого-педагогічний супровід, Нова школа.

Постановка проблеми. Сім'я є одним з головних соціальних інститутів, покликаних забезпечити виховання людини з високим рівнем толерантності. У будь-якій сім'ї людина проходить стихійну соціалізацію, спрямовану на формування навичок розв'язання різних проблем, що виникають в її життєдіяльності. Одна з проблем, з якою зустрічається багато сімей, зокрема військовослужбовців, – це проблема інтолерантних взаємовідносин між її членами. Це пояснюється багатьма причинами: службовою перевантаженістю членів сім'ї військовослужбовців і, як наслідок, усуненням їх від повноцінного виховання; труднощами з житлом, зменшенням ролі старшого брата або сестри у сім'ї, виникненням складних стосунків між батьком і матір'ю, наслідком чого стають емоційна напруженість, почуття приреченості, соціальна занедбаність.

У той самий час позитивне розв'язання проблем толерантного виховання в сім'ї зустрічається з певними труднощами, однією з яких є суперечності між потенційними можливостями сім'ї в толерантному вихованні й недостатньою науково-теоретичною та практичною розробленістю технологій діяльності щодо цього напрямку виховної роботи. У цій ситуації для ефективної допомоги сім'ї згідно з концепцією Нової школи на правах партнерства долучаються психологи і педагоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Толерантні взаємовідносини між членами сім'ї – це "...певна настанова кожного з них на сприйняття, розуміння, осмислення позицій, поглядів, поведінки

інших членів сім'ї, в основі яких лежать взаємна повага інтересів, цінностей і потреб" [1, с. 176]. Обґрунтовують проблему підтримки й захисту особи в інтолерантних сім'ях О.В. Бондаревська, Б.З. Вульффов, В.М. Гуров, В.В. Макаєв, О.М. Мудрик, Г.Ф. Кумарина, М.І. Рожков, Л.Л. Супрунова та ін. Останніми роками з'явилися роботи з різних проблем сімейного виховання (О.Ю. Гранкін, О.О. Іванова, Т.В. Коренькова, К.Ю. Лавринцев, О.М. Пивненко, Г. Навайтис, К.Б. Семенов та ін.). Такий інтерес до проблеми не є випадковим. Для формування толерантності між батьками й дітьми дуже важливо організувати спільну діяльність батьків і дітей. "Доцільно, – указують М.І. Рожков і Л.В. Байбородова, – значну частину виховної роботи організувати одночасно зі студентами і батьками, а проблеми, що виникають, і поставлені завдання розв'язувати спільно, щоб дійти згоди, не принижуючи інтересів одне одного, і об'єднати зусилля для досягнення вищих результатів" [2, с. 58].

Процес психолого-педагогічного супроводу сім'ї визначається по-різному. Наприклад, М.А. Галагузова вважає, що супровід є складовою соціально-педагогічної допомоги і спрямований на створення сприятливого, комфортного мікроклімату в сім'ї в період короткочасної кризи [3, с. 181]. Г.Ф. Кумарина виокремлює педагогічну підтримку як метод корекції поведінки дітей у сім'ї, вважаючи, що "...будь-яку спільну з дітьми і батьками справу викладач повинен використати для того, щоб формувати спілкування з дитиною, урахувую-

чи її індивідуальність, співвідносячи свої вимоги з її реальними можливостями" [4, с. 312]. Т.В. Коренькова вважає, що педагогічна підтримка батьків – "...це спеціально організована діяльність фахівців в умовах соціальної настанови з надання превентивної й оперативної допомоги батькам у розв'язанні їхніх соціально-педагогічних проблем" [5, с. 12].

Г.П. Чернова пов'язує процес педагогічної підтримки з педагогічним супроводом і визначає його як процес "...надання конкретної допомоги сім'ї у розв'язанні наявних проблем у її членів" [1, с. 176]. О.М. Рудякова під педагогічною підтримкою розуміє "певну систему доцільних способів і методів впливу, що сприяють самовизначенню особистості". Нею обґрунтовується положення про те, що педагогічна підтримка найбільш потрібна молодшим порівняно з іншими віковими групами [6, с. 17]. В. Никитина вважає, що педагогічну підтримку виховання толерантності в сім'ї потрібно розглядати як процес спеціально організованої взаємодії навчального закладу і сім'ї, спрямованої на мобілізацію внутрішніх ресурсів членів сім'ї й актуалізацію толерантного виховання, корекцію толерантних стосунків у цій сім'ї [7].

Постановка завдання. Аналіз наукового доробку вчених, зусилля яких спрямовані на вивчення різних аспектів психолого-педагогічного супроводу сімейного впливу на формування толерантності студентів, переконує, що залишається недостатньо вивченим питання формування партнерських взаємовідносин між педагогами, батьками та студентами, що особливо стає актуальним в умовах розвитку Нової школи.

Мета статті – проаналізувати особливості технології психолого-педагогічного супроводу формування толерантності в об'єктів навчання та виховання в умовах розвитку Нової школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування толерантності між батьками й об'єктами навчання та виховання залежить передусім від того, як складається взаємодія дорослих у такому процесі. Для цього необхідні єдність прагнень, поглядів, розуміння виховного процесу, вироблені спільні цілі й виховні завдання, шляхи досягнення їх для формування толерантних стосунків у сім'ї. У той самий час значна частина батьків – не професійні вихователі, які не мають спеціальних знань у сфері виховання толерантності, зазнають труднощів у встановленні контактів і толерантних комунікацій у сім'ї. Тому в сучасній ситуації особливого значення набуває надання допомоги і підтримки суб'єктам взаємодії. Специфіка педагогічної підтримки розвитку толерантності особистості об'єктів навчання та виховання визначається особливостями індивідуальних і вікових характеристик, вимогами нової, після школи, ситуації розвитку. З 90-х років минулого століття почали діяти нові форми педагогічної підтримки сім'ї: соціальні притулки, соціально-реабілітаційні центри, педагогічні, психологічні консультації, сімейні дитячі будинки та ін. Однак, як і раніше, у центрі виховної роботи залишається навчальний заклад, функціонування якого тепер спирається на концепцію Нової школи, головними цінностями якої є врахування й повага до індивідуальності кожного студента та партнерські взаємовідносини між ними, батьками та викладачами.

Що стосується характеристики толерантних взаємовідносин у сім'ї військовослужбовця, то дослідники визначають їх як позитивні, амбівалентні й негативні [5]. Позитивний тип толерантних стосунків характеризується стійким емоційним контактом батьків і дітей, їх майже безконфліктними взаємовідносинами.

Амбівалентний тип взаємовідносин відрізняється суперечністю, непослідовністю, чередуванням близьких контактів з відчуженістю і конфліктами. Негативні, інтолерантні стосунки пов'язані з частими й гострими конфліктами, що призводять до повного порушення емоційного контакту між батьками та їхніми дітьми. Виокремлюють також конструктивний і деструктивний способи взаємодії батьків і дитини. Конструктивні інтолерантні взаємовідносини ґрунтуються на взаємній приязні, стабільності сердечних стосунків, наявності зміцнюючих її зв'язків, психолого-педагогічному комфорті її членів. У деструктивних сім'ях присутня постійна інтолерантна напруга. Постійно виникаючі конфлікти провокують неадекватні реакції, збільшують взаємне толерантне відчуження.

У процесі дослідницько-експериментальної роботи із сім'єю ми намагалися допомогти сім'ям виробити розуміння трьох фундаментальних ідей толерантності: різноманітність людей прикрашає і збагачує життя; конфлікт – це рядовий процес у сім'ї, але його потрібно розв'язувати тільки конструктивно; для демократії дуже важливо мати соціальну відповідальність і здатність кожної людини осмислено приймати норми толерантності під час ухвалення особистих і суспільних рішень. Головне завдання другого етапу експерименту полягало в розробці й упровадженні технології психолого-педагогічного супроводу сім'ї військовослужбовця, спрямованого на формування толерантності в об'єктів навчання та виховання. При цьому під технологією психолого-педагогічного супроводу ми розуміли спеціальну алгоритмізацію взаємодії викладачів і соціального педагога з членами тієї або іншої сім'ї військовослужбовця, що гарантує досягнення поставлених цілей.

У навчальному закладі № 2 м. Хмельницького, де проходив формувальний експеримент, процес взаємодії з батьками виявлявся складним і неоднозначним. Далеко не кожен з батьків виявлявся таким, що шукає допомоги. Водночас діти таких батьків зазвичай допомоги потребували. Особливе значення при цьому мали актуалізація внутрішнього потенціалу особистості об'єкта навчання та виховання, інтерпретація толерантних дій у взаємовідносинах із колегами, підтримка в розвитку толерантних аспектів його особистості.

Зазначена технологія, що була розроблена нами, мала цілком певні сутнісні ознаки, серед яких: цілепокладання (для чого застосовується технологія); діагностичні засоби; закономірності взаємодії фахівців і членів сім'ї; система засобів і прийомів допомоги сім'ї; умови досягнення мети; аналіз досягнутих результатів. Серед сутнісних ознак разом з іншими також зазначаються умови досягнення мети. Разом з пізнавальними й особистісними умовами в процесі експерименту нами було виявлено також умови комунікативні, які спеціально нами не проектувалися. Ураховуючи, що серед них такі, як емпатійний характер педагогічного процесу, зрушення мотиву на комунікативну мету, досвід теплих стосунків у сім'ї, врахування особливостей соціокультурних процесів у суспільстві, вважаємо, що найбільш ефективними з перерахованих умов є ті, що виявляються в процесі взаємодії навчального закладу і сім'ї.

Така умова як врахування соціокультурних процесів у суспільстві припускає формування готовності до толерантних стосунків об'єктів навчання та виховання на основі соціальних позицій, які повинні враховувати і батьки, і викладач, і заклад. Головна цінність сучасних суспільних відносин у країні – це демократія в усіх сферах життя. Тому в процесі толерантного виховання

в сім'ї потрібно ставити акценти на виховання культури демократичних стосунків. Її сутність – у здатності об'єкта навчання та виховання вступати в різноманітні зв'язки з людьми на основі тих толерантних норм, які відображають рівень розвитку суспільних відносин. Для сім'ї це має знаходити відображення у формуванні культури спілкування між її членами, формуванні толерантного світогляду, визначенні ставлення до релігії, пробі сил у толерантних вчинках, збагаченні емоційного світу моральними переживаннями і формуванні толерантних почуттів, розкритті сутності толерантності, формуванні дбайливого ставлення до членів своєї сім'ї. В екзистенційній сфері необхідно формувати свідоме відношення до толерантних дій, прагнення до толерантного вдосконалення, любов до себе і своєї сім'ї, уміння об'єкта навчання та виховання управляти своїми стосунками.

Серед цілей розвитку зазначеної сфери важливими є забезпечення сім'єю і закладом розвитку "Я-концепції" і самоповаги в об'єктах навчання та виховання, розвиток здатності чуйної поваги до людей, формування навичок соціальної взаємодії. Нам доводилося працювати з групою батьків, які зазвичай з різних причин майже не бачать своїх дітей, що негативно позначається на формуванні толерантних стосунків у сім'ї. Зважаючи на реалії, ми прагнули: сприяти визнанню переваг і відмінностей між дітьми колективу групи; дати студентам можливість розуміти самих себе, ділитися із сім'єю своїми стосунками в групі, освітньому середовищі, ідеями і почуттями; сприяти зміцненню дружніх стосунків до членів своєї сім'ї, розвитку емпатії, поваги до потреб і почуттів інших людей; формувати умови як у школі, так і в сім'ї, у яких діти могли б працювати, успішно взаємодіючи. За посередництвом батьків і соціального педагога ми прагнули моделювати позитивну толерантну поведінку під час розв'язання конфліктів між членами сім'ї, надання взаємної допомоги одне одному. Як одну з умов ефективного формування толерантності в сім'ї експеримент дозволив виокремити емпатійний характер педагогічного процесу як у закладі, так і в сім'ї.

Тісно з ним пов'язана також інша умова – здатність створювати теплий мікроклімат, досвід теплих стосунків у дитини в сім'ї й у закладі.

У процесі дослідницько-експериментальної роботи нами враховувалося, що під час переходу від конфлікту до толерантності однією з початкових і важливих стадій є примирення. Викладач або соціальний педагог в індивідуальній бесіді з батьками, дізнавшись, що в сім'ї назрів конфлікт, наприклад, пов'язаний з неуспішністю учня в навчанні, повинен знати багато прийомів, щоб підказати батькам шляхи його розв'язання. Плануючи спільні дії, важливо обирати такі, які сприятимуть, з одного боку, примиренню, а з іншого, – виправленню та нейтралізації причини конфлікту.

Реалізуючи умову надання допомоги у створенні теплих стосунків у сім'ї, підтримку сім'ї в цьому напрямі, ми виокремили деякі операції в технологічному забезпеченні такого процесу:

визначення основних проблем або конфліктів у взаємовідносинах між членами сім'ї, що заважають формуванню толерантності;

подолання психологічних бар'єрів у членів сім'ї щодо взаємодії з викладачем або соціальним педагогом;

прийняття і розуміння поставлених проблем усіма членами сім'ї й формування мотивації на їх розв'язання;

відбір необхідних засобів, форм і методів для запобігання інтолерантним ситуаціям;

спільна розробка дій, спрямованих на закріплення толерантних стосунків у сім'ї; аналіз результатів.

У процесі реалізації технології психолого-педагогічного супроводу в сім'ях з'являлась упевненість, що людина повинна вміти вступати у ненасильницький конфлікт, конструктивно поводитися, завершити його справедливо й без насильства. Тим самим, з одного боку, ми мали можливість допомогти сім'ї, а з іншого боку, одночасно відбувалось навчання толерантним умінням об'єктів навчання та виховання справлятися з конфліктами з повагою до інших членів сім'ї.

У процесі експерименту моделювалася ще одна умова – зрушення мотиву в бік мети. Ця умова свого часу була обґрунтована в роботах С. Л. Рубінштейна, який висловлював погляд, що має пряме відношення до цілей виховного процесу: емоції й мотиви мають здатність "налаштовувати" індивіда на хвилю мети, на відповідну дію або протидію [8, с. 226]. Молодий вік завжди є емоційним. Об'єкти навчання та виховання не можуть керуватися тільки раціоналістичними ідеями. Часто все те, що залишилося за межами емотивної сфери, виявляється не лише нейтральним, але іноді навіть шкідливим. Тому необхідно, щоб індивідуальні мотиви й переживання учнів, завдяки змісту життєдіяльності сім'ї, у гармонії з діяльністю закладу допомогли б їм зорієнтуватися на толерантні цінності. Наше завдання в експерименті полягало в тому, щоб знайти способи і шляхи максимального зближення цілей толерантної діяльності з мотивами і потребами об'єктів навчання та виховання. Технологія зближення мотивів і цілей формування толерантності в сім'ї містила кілька кроків:

опора на емоційний відгук з боку самого учня – у такій ситуації він вважає, що сам хоче освоїти толерантні норми, тому що вони для нього важливі й цікаві; це створює ефект актуальності;

емоційний відгук забезпечує емоційний настрій усієї сім'ї, завдяки чому об'єднуються спільні колективні зусилля її членів;

педагог спільно з дорослими членами сім'ї допомагає створити атмосферу мотиваційної емоційної напруги, що веде до успіху;

педагог включає батьків до життя групи, наприклад, просить здійснити підтримку в проведенні якоїсь справи для учнів;

педагог і сім'я спільними зусиллями піклуються про створення атмосфери доброзичливого взаєморозуміння [9, с. 158].

Дослідники вказують, що психолого-педагогічні технології існують у двох основних формах: по-перше, у вигляді програм, що містять конкретні процедури й операції соціально-педагогічної діяльності; по-друге, у вигляді самої діяльності, побудованої відповідно до таких програм [111, с. 129]. Робота з батьками здійснювалася спільно із соціальним педагогом і викладачами, допомогу надавав психолог. Отже, до реалізації програм залучалися різні фахівці, що дозволяло виконувати кілька функцій: інтегруючу, регулюючу, розвивальну. Інтегруюча дозволяла звести в єдине ціле розрізнені педагогічні дії та взаємодії. Регулююча була спрямована на управління виховними процесами та їх упорядкування. Розвивальна дозволяла звести зусилля із формування толерантності в єдине, постійно оновлюване русло. Разом з викладачем цю систему створюють учні, батьки, адміністрація, психологічні служби. Психологічний блок реалізується психологами, серед напрямів діяльності яких – комплексна діагностика,

моніторинг стану й розвитку сімей, психологічне консультування педагогів і батьків із проблем толерантності, навчально-виховна робота, психопрофілактика можливі емоційно-особистісних порушень.

Корекційно-педагогічний блок забезпечувався викладачами, соціальними педагогами. Напрями діяльності – діагностика труднощів адаптації, розробка індивідуальних програм, за необхідності – надання допомоги в їх реалізації, визначення оптимальних форм і методів навчання та виховання, організація системи додаткової освіти як важливої умови толерантного розвитку особистості, допомога в організації сімейного дозвілля, розвиток і розширення сфери взаємодії закладу і сім'ї.

У процесі дослідницько-експериментальної роботи велике значення мали "круглі столи", під час яких могли обговорюватися і підсумки проведених заходів, і плани на майбутнє, а головне, ті проблеми, які мали значення для теперішнього часу в життєдіяльності сім'ї. Нерідко батьківські збори також проводилися у формі "круглих столів". Серед тем, які реалізувалися, багато пов'язаних із питаннями толерантності, міжособистісними стосунками в сім'ї:

"Система взаємовідносин у сім'ї";

"Агресивні об'єкти навчання та виховання";

"Значення спілкування в розвитку особистих якостей об'єктів навчання та виховання";

"Сімейні проблеми толерантності. Як їх розв'язувати?".

Для того, щоб здолати психологічні бар'єри в батьків на взаємодію із соціальним педагогом або викладачем, використовуються попередні індивідуальні бесіди або поради-рекомендації: не бійтеся виражати свої позитивні емоції до об'єктів навчання та виховання, у спілкуванні з ними намагайтеся частіше використовувати заохочення і прохання, ніж вимоги й покарання, будьте справедливими, радійте разом з дітьми їхньому успіху тощо. Подібні підходи допомагають установленню емоційних контактів із сім'єю. Після цього ставляться завдання проведення "круглого столу": розширювати знання батьків про емоційне виховання дітей у сім'ї; визначити спільно з батьками причини негативних або позитивних емоцій у дітей; розвивати співпрацю батьків і педагогів з формування в дітей позитивних толерантних емоцій.

Наступний етап технології – відбір необхідних засобів, форм і методів для зняття інтолерантної ситуації. Тут можлива розмова про людські емоції. Серед них можуть бути названі: гнів, агресія, злість, страждання, біль, страх, образа. Батьки можуть спостерігати за дітьми й робити для себе висновки про емоції дітей. Під час "круглого столу" батьки констатували, що емоції страждання для дітей зустрічаються частіше, ніж емоції радості й добра, що утруднює формування толерантності.

Одним з етапів технології виявляється спільна розробка сім'єю дій, спрямованих на закріплення толерантності. Тут у межах теми про емоції можна

зробити дуже багато: обмін досвідом розв'язання тих або інших проблем між батьками, обговорення конструктивних рішень, схожих толерантних ситуацій.

Можна використовувати поради батькам: під час спілкування з дітьми бажано вживати такі вирази: "ти у мене найрозумніший", "я тебе дуже люблю", "як добре, що ти в мене є", "коли б не ти, я б ніколи з цим не впорався".

Підсумки можна також підбивати по-різному. Наприклад, пропонувалося батькам за 5-бальною шкалою визначити актуальність "круглого столу", його корисність, дати оцінку толерантності й атмосфері "круглого столу".

Висновки з цього дослідження. Аналіз та узагальнення літературних джерел, а також досвід практичної діяльності надав можливість сформулювати особливості технології ефективного психолого-педагогічного супроводу сімейного впливу на формування толерантності об'єктів навчання та виховання військовослужбовців в умовах розвитку Нової школи: психологічна компетентність і культура батьків, їхні особистісні якості, використання демократичного стилю, різноманітних форм суб'єкт-суб'єктного педагогічного спілкування, які сприяють розвитку інтересу до толерантності як цінності; поєднання різних стимулів, методів і прийомів, що спонукають до активної моральної поведінки учнів; розвиток позитивних мотивів безконфліктної колективної діяльності за допомогою створення сприятливої атмосфери в закладі й поза його межами.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в детальнішому дослідженні макро- та мікрофакторів, які можуть впливати на формування толерантності об'єктів навчання та виховання в різних вікових і гендерних групах, реалізації інноваційних прийомів і методів стимулювання батьків до формування толерантності як домінуючої якості їхньої особистості.

Список використаних джерел:

1. Чернова Г. П. Педагогическое сопровождение формирования толерантных отношений в семье / Г. П. Чернова // Гуманитарные и социально-экономические науки. – 2004. – № 2. – С. 176–178.
2. Рожков М. И. Организация воспитательного процесса в школе / М. И. Рожков, Л. В. Байбородова. – М., 2001. – 256 с.
3. Галагузова М. А. Социальная педагогика / М. А. Галагузова. – М., 2001. – 214 с.
4. Кумарина Г. Ф. Коррекционная педагогика и специальная педагогика: Концептуальные основания дескрипторов / И. В. Кумарина, Н. М. Назарова // Понятийный аппарат педагогики и образования. – Екатеринбург, 1998. – Вып. 3. – 212 с.
5. Коренькова Т. В. Формирование педагогической культуры родителей в неполной семье в условиях детских социальных учреждений : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Т. В. Коренькова. – Ставрополь, 2004. – 22 с.
6. Психологическая поддержка школьников: программы, конспекты занятий / сост. О. Н. Рудякова. – Волгоград : Учитель, 2008. – 89 с.
7. Никитина В. Технологии воспитания толерантности / В. Никитина // Директор школы. Украина, 2011. – № 4. – С. 44–49.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. В 2 т. Т. 1. – М., 1989. – 488 с.
9. Яновская М. Г. Эмоциональные аспекты нравственного воспитания / М. Г. Яновская. – М.: Просвещение, 1986. – 159 с.

Надійшла до редколегії 23.11.17

Ж. Дасюк, канд. психол. наук

Общеобразовательная санаторная I-III ступеней школа-интернат № 2, Хмельницький, Україна

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ ОБЪЕКТОВ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ НОВОЙ ШКОЛЫ

Проанализировано современное состояние разработанности проблемы формирования толерантности объектов обучения и воспитания, особенности их психолого-педагогического сопровождения в семьях военнослужащих в условиях развития Новой школы, сущность которой состоит в специально организованном взаимодействии учебного заведения и семьи, направленных на мобилизацию внутренних ресурсов членов семьи, коррекцию толерантных отношений в ней и актуализацию толерантного воспитания. Технология педагогического сопровождения семейного влияния на формирование толерантности учеников в условиях развития Новой школы состоит из последовательных этапов: определение основных проблем или конфликтов во взаимоотношениях между членами семьи, которые препятствуют формированию толерантности; преодоление психологических барьеров у членов семьи во

взаимодействию с преподавателем или социальным педагогом; принятие и понимание поставленных проблем всеми членами семьи и формирование мотивации на их решение; отбор необходимых средств, форм и методов для преодоления интолерантных ситуаций; совместная разработка действий, направленных на закрепление толерантных отношений в семье; анализ результатов.

Ключевые слова: толерантность, семья военнослужащего, объекты обучения и воспитания, психолого-педагогическое сопровождение, Новая школа.

J. Dasiuk, PhD in Psychology
Comprehensive Sanatory I-III Degrees Boarding-School № 2, Khmelnytsky, Ukraine

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ACCOMPANIMENT OF TOLERANCE FORMING PROCESS OF SERVICEMEN'S CHILDREN IN THE CONDITIONS OF NEW SCHOOL DEVELOPMENT

In the article the modern state of worked out of problem of forming of tolerance of junior schoolchildren and feature of their psychological and pedagogical accompaniment has been analysed in families of servicemen in the conditions of development of new school, essence of that is in the specially organized cooperation of school and family, that is focused on mobilization of internal resources of family members, correction of tolerant relations in it and actualization of tolerant education. Technology of pedagogical accompaniment of domestic influence on forming of tolerance of junior schoolchildren in the conditions of development of new school consists of the successive stages: determination of basic problems or conflicts in mutual relations between members families that prevent forming of tolerance; overcoming of psychological barriers for family members in co-operation with a teacher or social teacher; acceptance and understanding of family problems and forming motivation members on their decision; selection of necessary facilities, forms and methods for overcoming of intolerant situations; joint development of the actions sent to fixing of tolerant relations in family; analysis of results.

Key words: tolerance, family of serviceman, midchildhood, psychological and pedagogical accompaniment, new school.

УДК 159.923

С. Кузікова, д-р психол. наук, проф.
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка, Суми

ОРГАНІЗАЦІЯ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТА САМОРОЗВИТКУ

Наведено експериментально перевірені психолого-педагогічні умови й технології оптимізації становлення суб'єкта особистісного і професійного саморозвитку в процесі фахової підготовки студентів-психологів до психокорекційної діяльності. Розкрито предмет, мету, завдання навчальної дисципліни "Психологія саморозвитку". Розглянуто напрями формувально впливу дослідницько-тренінгового навчання, подано результати перевірки його ефективності.

Ключові слова: саморозвиток, особистісний саморозвиток, суб'єкт саморозвитку, оптимізація становлення суб'єкта саморозвитку, дослідницько-тренінгове навчання.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство відчуває гостру потребу в компетентних і творчих фахівцях, здатних до постійного професійного саморозвитку і самовдосконалення, тому одним зі своїх основних завдань вважає зміну освітньої політики. У світі новітніх вимог до вищої школи все більше уваги приділяється якості підготовки випусників, їх професійній активності, мобільності та конкурентоспроможності на ринку праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження професійного саморозвитку особистості у вітчизняній психології ґрунтується на загальнопсихологічних положеннях про сутність і розвиток особистості як суб'єкта життєдіяльності (К.О. Абульханова-Славська, О.Г. Асмолов, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, А.В. Брушлінський, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко), концепції діяльнісного опосередкування особистісного розвитку (В.В. Давидов, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, А.В. Петровський), наукових уявленнях про особистість професіонала й закономірності його становлення (В.А. Бодров, К.М. Гуревич, В.Л. Зликов, Є.О. Климов, Г.В. Ложкін, Б.В. Ломов, А.К. Маркова та ін.).

З погляду системно-діяльнісного підходу у вітчизняній психології (О.Г. Асмолов, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко) розвиток особистості відбувається в процесі успішного оволодіння професійною діяльністю, яка є значущою для суб'єкта. Наголосимо: саме значущою, тобто такою, що має для суб'єкта особистісний смисл [1]. Проте, характер співвідношення особистісних особливостей людини та критеріїв успішності її професійної діяльності продовжує залишатися в центрі уваги дослідників (В.Л. Зликов, С.Б. Кузікова, В.І. Моросанова, Г.С. Нікіфоров, Т.Б. Хомуленко та ін.). На думку науков-

ців, становлення сучасного фахівця можливе тільки за умови єдності розширення професійних знань, удосконалення вмінь і постійного особистісного і професійного саморозвитку (В.А. Бодров, Є.О. Климов, Г.В. Ложкін, А.К. Маркова, В.О. Моляко). Звідси сам процес професійної підготовки майбутніх фахівців має стати процесом формування суб'єкта саморозвитку. Зазначене повною мірою стосується організації фахової підготовки студентів-психологів, що зумовлюється специфікою їхньої майбутньої професійної діяльності, спрямованої до надання психологічної допомоги іншим (О.Ф. Бондаренко, Л.В. Долинська, В.Т. Панок, О.Д. Сафін, Н.В. Чепелева, Н.Ф. Шевченко, Т.С. Яценко).

Мета статті – подання технології організації фахової підготовки студентів-психологів як суб'єктів особистісного і професійного саморозвитку та висвітлення результатів перевірки її ефективності.

Вклад основного матеріалу. Нами встановлені параметри моделі фахівця-професіонала в цілому й у галузі надання психологічної допомоги зокрема [3]. Оскільки за нашою концепцією визначальним критерієм професіоналізму майбутнього психолога-практика є здатність до неперервного, прогресивного для особистості, усвідомленого і керованого саморозвитку, то кульмінаційним інтегративним моментом у системі професійної підготовки студентів-психологів до психокорекційної діяльності може бути розроблений нами у формі дослідницько-тренінгового навчання навчальний курс "Психологія саморозвитку", включений до навчального плану підготовки фахівців за спеціальністю 6.03.01.03 "Практична психологія", ОКР "Бакалавр" Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Навчальна дисципліна "Психологія саморозвитку" викладається на завершальному етапі підготовки фахівців у галузі практичної психології (у восьмому семестрі, після вивчення студентами дисциплін "Основи психокорекції", "Психологічна служба в системі освіти" та проходження виробничої психокорекційної практики), і має завдання інтегрувати раніше набуті теоретичні та практичні знання щодо сприяння ефективному функціонуванню особистості в сучасному світі [2]. Цей курс розглядається також як важлива складова загальної психології в цілому і психології особистості зокрема. Він спрямований на розширення й поглиблення теоретичних уявлень студентів про особистість у контексті її життєвого шляху і життєвих проблем.

Курс "Психологія саморозвитку" є інноваційним щодо освітніх завдань і науково-прикладного змісту й розкриває прогресивні механізми становлення особистості як суб'єкта власної життєдіяльності та саморозвитку. Це, у свою чергу, сприяє професійному й особистісному зростанню бакалаврів-психологів як майбутніх фахівців-практиків.

Предметом цього курсу є психологічні засади саморозвитку особистості, шляхи оптимізації становлення суб'єкта особистісного саморозвитку в дитячо-юнацькому віці. Метою курсу є формування розгорнутого сучасного уявлення про саморозвиток особистості, його понятійні моделі, механізми, критерії, чинники актуалізації, а також вироблення навичок застосування технологій організації власного саморозвитку й саморозвитку клієнтів у ситуаціях консультування та психологічної корекції. У результаті засвоєння курсу "Саморозвиток особистості" студенти повинні знати: теоретичні основи й актуальні проблеми саморозвитку особистості; соціально-психологічні чинники та закономірності становлення суб'єкта саморозвитку в дитячо-юнацькому віці; можливі причини ускладнення, блокування саморозвитку особистості; засоби дослідження особливостей, чинників, механізмів детермінації саморозвитку особистості в процесі її життєдіяльності; умови, методи і засоби оптимізації саморозвитку особистості на її життєвому шляху.

Практичним результатом засвоєння курсу є вміння використовувати психологічні моделі для розуміння і пояснення процесу саморозвитку особистості; аналізувати проблеми, які ускладнюють, блокують саморозвиток як усвідомлений і керований процес особистісних змін; застосовувати різні методи, засоби і форми практичної психодіагностичної та психокорекційної роботи із особами різних вікових і соціальних категорій з метою оптимізації становлення суб'єкта особистісного саморозвитку; володіти навичками самоаналізу, самоорганізації, саморегуляції власної життєдіяльності й особистісного зростання.

Структура навчальної програми складається з таких блоків: теоретичного (отримання теоретичних знань); практичного (апробація отриманих знань і результатів самостійних емпіричних досліджень на практичних заняттях); самостійної роботи (самостійний пошук і аналіз інформації); індивідуальної навчально-дослідницької діяльності (самостійна пошуково-дослідницька практична діяльність студентів) [2].

За нашою концепцією, в організації дослідницько-тренінгового навчання зазначене виокремлення блоків – форм навчальної діяльності студентів – є умовним. Сутнісними параметрами, що наскрізно характеризують організацію навчального процесу в ході засвоєння дисципліни "Психологія саморозвитку" і синтезують різні форми навчальної діяльності, ми визначаємо такі. По-перше, це творче породження знань самими студентами в процесі самостійного пошуку й аналізу отриманої

інформації (самоактивність, самоорганізація, саморозвиток). По-друге, особистісне включення студентів у навчальний процес (значущість, осмисленість діяльності). По-третє, зв'язок знань у несуперечну концепцію (людина як суб'єкт власної життєдіяльності та власного розвитку), крізь призму якої відбувається опанування курсу (ціннісна орієнтація на саморозвиток і настановлення на сприймання майбутніх клієнтів як інтенціональних і відповідальних суб'єктів саморозвитку).

Отже, інтегративною особливістю всіх форм навчальної діяльності є їх проблемно-пошукова спрямованість, зорієнтованість на отримання індивідуально значущих результатів. Оскільки під час таких занять основна увага зосереджується не на інформаційному збагаченні, а на динамічному (чуттєвому, ставленнєвому) боці навчання, то і продуктом процесу стають не привнесені знання, а рефлексивні, які пройшли крізь власний досвід інтелектуальної, чуттєвої, смислотвірної роботи. Акумулюючи в собі активні методи навчання, запропонований курс дозволяє інтенсифікувати процес професійної підготовки майбутніх фахівців у галузі надання психологічної допомоги, сприяє розвитку особистісних якостей, необхідних для успішної професійної діяльності.

У рамках нашого дослідження навчальний курс "Психологія саморозвитку" розглядався як основа формування експерименту, спрямованого на перевірку положення про можливість активізації й оптимізації становлення суб'єкта особистісного та професійного саморозвитку в процесі фахової підготовки студентів-психологів до психокорекційної діяльності.

У [3] ми визначили, обґрунтували й дослідили характеристики особистісного саморозвитку як суб'єктної діяльності. Постулювавши положення про те, що провідним і узагальнюючим критерієм, який визначає фахівця-професіонала, є його здатність бути суб'єктом саморозвитку (тобто усвідомлювати, аналізувати і змінювати, реконструювати себе і свою діяльність), ми співвіднесли характеристики саморозвитку з параметрами моделі фахівця-професіонала.

Метою формування експерименту була перевірка дієвості обґрунтованих у [3] розроблених нами умов, принципів і технологій організації навчального процесу у формі дослідницько-тренінгового навчання щодо активізації становлення юнацтва (студентів-психологів) суб'єктами саморозвитку як критерію ефективності та екологічності їхньої майбутньої професійної діяльності в галузі надання психологічної допомоги.

Експериментальне дослідницько-тренінгове навчання проводилося впродовж одного навчального семестру двічі на тиждень (по чотири академічні години). Учасники експерименту – студенти-психологи четвертого року навчання кількістю 42 особи, яких ми поділили на дві групи – експериментальну й контрольну. Вибірка досліджуваних експериментальної та контрольної груп була однорідною, тобто однорідним було середовище, у якому навчалися студенти. З метою перевірки ефективності використання дослідницько-тренінгового навчання в навчальному процесі на початку та в кінці навчального семестру було проведено експериментальне дослідження вимірюваних показників за допомогою діагностичних методик, які використовувалися з цією самою метою на етапі констатувального експерименту. Крім того, після завершення експериментального навчання з кожним студентом було проведено індивідуальну бесіду, а також здійснено аналіз продуктів його творчої діяльності в ході тренінгових занять (психологічне есе, асоціативний твір-самоопис, проективні методики формату незакінчених речень, малюнки тощо).

Порівняльний аналіз результатів тестування до і після проведення тренінгового навчання виявив статистично значущі відмінності в експериментальній групі за всіма досліджуваними показниками.

Розглянемо напрями формувального впливу експериментального дослідницько-тренінгового навчання та результати перевірки його ефективності. Перевірялась ефективність формування наведених у [3] параметрів моделі фахівця-професіонала, вони також є характеристиками суб'єкта особистісного і професійного саморозвитку.

По-перше, це здатність до неперервного, усвідомленого й керованого саморозвитку юнаків як суб'єктною діяльності, яку ми пов'язуємо з актуалізацією психологічних ресурсів особистісного саморозвитку. Як психологічні ресурси саморозвитку ми визначили: потребу в саморозвитку як його джерелі й детермінанті; умови, які забезпечать його успішність; механізми як функціональні засоби його здійснення. Для визначення динаміки змін рівня актуалізації психологічних ресурсів саморозвитку особистості як прогресивного, усвідомленого й керованого процесу особистісних змін, особистісного зростання (як і в констатувальному експерименті) була використана діагностична методика "Диспозиційна характеристика саморозвитку особистості (ДХСО)" [3]. Виявлена статистично значуща різниця між середніми значеннями інтегрального показника методики ДХСО в експериментальній групі до та після експерименту ($p \leq 0,05$, $t=2,07$).

Порівняльний психологічний аналіз результатів констатувального і контрольного етапів формувального експерименту показав, що за умов організації професійної підготовки студентів-психологів у формі дослідницько-тренінгового навчання відбулися суттєві зміни в стані психологічних ресурсів саморозвитку майбутніх фахівців. Особливо привертає увагу суттєве підвищення показника рівня актуалізації потреби в саморозвитку, який ми визначили як його джерело і детермінант (до експерименту – 4,72, після – 5,95). Висловлювання студентів на завершальних тренінгових заняттях, їх роздуми, викладені у психологічному есе, аналіз змісту проєктивних малюнків "Мій внутрішній світ" та "Малюнок саморозвитку" засвідчили зростання прагнення юнацтва до самовдосконалення, самозбагачення, усвідомленого самотворення, інтересу до внутрішнього світу свого та інших людей, що можна охарактеризувати як зростання духовності особистості. Узагальнюючи, можна сказати про посилення в студентів потреби виходу за межі існуючого, потреби в експансії – оволодінні новими особистісними знаннями і компетентностями.

Покращення показника рівня актуалізації психологічного ресурсу "Умови саморозвитку" в експериментальній групі (до експерименту – 4,13; після – 4,65) змістовно виявилось в більшій усвідомленості студентами своїх планів на майбутнє, стратегічних цілей. Позитивним і показовим ефектом особистісних змін студентів упродовж вивчення курсу "Психологія саморозвитку" ми вважаємо, поряд із усвідомленням своїх бажань і мрій, напрацювання навичок їх аналізу, їх переведення в статус "особистої життєвої мети" та навичок продуктивного антиципування, побудови реалістичних планів їх досягнення.

Увагу привертають і значущі зміни показника методики ДХСО (і психологічного ресурсу) "Механізми саморозвитку" в експериментальній групі (до експерименту – 5,19; після – 6,62). На нашу думку, це пов'язано з активним опануванням студентами упродовж вивчення курсу

"Психологія саморозвитку" навичок рефлексії, саморегуляції і самокорекції.

Крім того, індивідуальні бесіди засвідчили більшу усвідомленість юнаками розбіжності між реальним і бажаним "Я", що є механізмом детермінації (інтенцією) саморозвитку. Як позитивний ефект особистісних змін також констатуємо підвищення чутливості й толерантності до зворотного зв'язку як механізму отримання додаткової інформації про себе і навколишній світ. Узагальнюючим результатом спеціально організованого дослідницько-тренінгового навчання, спрямованого на оптимізацію становлення суб'єкта саморозвитку в процесі фахової підготовки, можна вважати певні зміни у стилі життєдіяльності студентів, пов'язані з формуванням у них ціннісної орієнтації на особистісний і професійний саморозвиток (неперервне самопізнання, самоаналіз, самоконтроль, саморегуляція), що при певному рівні напрацювання навичок саморозвитку може свідчити про прогресивний процес становлення суб'єкта саморозвитку.

На контрольному етапі формувальної частини експерименту ми не мали на меті відслідковувати, за рахунок актуалізації якого саме психологічного ресурсу саморозвитку особистості ("Потреби", "Умови" чи "Механізми") відбулися позитивні зрушення. У процесі теоретико-експериментального дослідження нами доведена наявність індивідуальної своєрідності організації особистісного саморозвитку і можливість співвіднести домінування рівня актуалізації ресурсів саморозвитку з вимірами психологічного простору саморозвитку особистості [3]. Значення дозволяє здійснювати індивідуальний підхід і розробляти індивідуальні технології оптимізації становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці. У той самий час, за нашою концепцією, для здійснення прогресивного, усвідомленого та керованого саморозвитку необхідна актуалізація, взаємопосилення і гармонізація всіх психологічних ресурсів особистості, збагачення її зв'язків із навколишнім середовищем та іншими людьми (що абсолютно необхідно майбутнім психологам-практикам [4]), підвищення духовності в цілому.

Наступний параметр моделі фахівця-професіонала в галузі психокорекційної діяльності, на який були спрямовані формувальні дії, – це осмисленість життя в цілому та професійної діяльності зокрема. Технологія формувального впливу базувалася на концептуальній дефініції, обґрунтованій вище. Оскільки смисл може бути тільки винайденим самою людиною, то ступінь і неперервність осмисленості життя визначає рівень внутрішньої свободи і, як результат, здатність особистості прийняти на себе відповідальність за власну життєдіяльність і власний розвиток. Отже, осмисленість власного життя – це передумова становлення суб'єкта саморозвитку. Особистісні зміни за цим показником досліджувалися за допомогою методики смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва.

В експериментальній групі виявлено статистично значущу різницю між середніми значеннями всіх шкал до та після експерименту ($p \leq 0,05$; $t_{цілі}=2,26$; $t_{процес}=2,11$; $t_{результат}=2,08$; $t_{ікж}=2,31$; $t_{ікжж}=2,13$). Це свідчить про підвищення рівня саморозуміння, самоідентифікації учасників тренінгового навчання, про новий щабель розуміння та інтенсивності переживання ними життя в цілому, за якого сам перебіг життя став сприйматися як більш цікавий, емоційно насичений, наповнений змістом. При цьому в юнаків посилилося переконання в тому, що людина може контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх у життя. У результаті участі в дослідницько-тренінговому навчанні у студентів так само підвищилися значення показників

усвідомлення життєвих цілей і значущості пройденого відрізка життя як продуктивного, а також уявлення респондентів про себе як про сильну особистість, що має свободу вибору для будування життя відповідно до своїх цілей і уявлень про його смисл.

Особливо нас цікавило, чи відбувся перерозподіл респондентів у кластерах, утворених рангами шкал "Цілі", "Процес", "Результат", оскільки визначення домінуючих смисложиттєвих орієнтацій особистості дозволяє з'ясувати її суб'єктивну смислову локалізацію в часовому континуумі "минуле – майбутнє". Синхронізація часових локусів осмисленості життя людини дозволяє використовувати ресурси набутого досвіду, усвідомлювати можливості теперішнього, визначати реалістичні плани, цілі майбутнього та антиципувати прийдешні події. Зазначене сприяє розширенню меж суб'єктивної реальності, і людина відчуває, що вона контролює своє життя, володіє ситуацією, є суб'єктом саморозвитку.

Підвищення значень різних показників осмисленості життя в результаті формульованого експерименту зумовило розширення проникливості смислових меж суб'єктивної реальності учасників експериментального навчання і сприяло інтенсифікації процесу синхронізації часової локалізації та спрямованості особистісного саморозвитку. Про це свідчать зміни в розподілі респондентів за домінуючими смисложиттєвими орієнтаціями до і після дослідницько-тренінгового навчання.

Певні ставлення людини до свого минулого, теперішнього і майбутнього визначають особливості її відносин із життєвою ситуацією, зумовлюючи певний стиль організації саморозвитку. Фіксований значеннєвий стан, за нашими даними, набуває статусу особистісної властивості та змінює психологічний зміст особистості, разом із тим змінюючи стиль організації її саморозвитку [1].

Уривчасте фрагментарне осмислення власної життєдіяльності звужує межі суб'єктивної реальності людини, що ускладнює позитивний розвиток особистості, зумовлює використання різних механізмів захисту, перешкоджає становленню суб'єкта саморозвитку. Це завадило результати бесід та аналіз проєктивних методик, малюнків студентів контрольної групи. Тому увагу привертає суттєве збільшення кількості студентів експериментальної групи, яких можна віднести до прогресивних смисложиттєвих орієнтацій (синхронізовано два або три часові локуси) при значному зниженні кількості студентів непродуктивних типів. Це свідчить про те, що впродовж дослідницько-тренінгового навчання в більшості студентів-психологів відбулися розширення і гармонізація усвідомлення себе і свого життя, що й сприяло більш чіткій ідентифікації себе як суб'єкта теперішньої й майбутньої життєдіяльності, який бере на себе відповідальність за власний саморозвиток.

Отже, експериментально підтверджено, що розширення усвідомленості й гармонізація осмисленості життя (неперервне осмислення свого минулого, теперішнього й майбутнього) сприяє становленню суб'єкта особистісного саморозвитку. А постійне усвідомлення себе в професійній діяльності, дистанціювання від професійних проблем, їх аналіз і зміна змісту, тактики, взаємин, ставлень тощо (що було змістом дослідницько-тренінгового навчання в межах курсу "Психологія саморозвитку") дозволить майбутньому фахівцю в галузі надання психологічної допомоги підтримувати свій професійний рівень і психологічне здоров'я, запобігти професійному й особистісному вигоранню.

Наступний параметр моделі фахівця-професіонала, який був предметом нашої уваги, – сформованість у майбутніх психологів-практиків професійно значущих

характеристик, властивих суб'єкту саморозвитку, перш за все таких, як самоактивність, інтенціональність (внутрішньо мотивована життєтворчість) та інтернальність (відповідальність за власну життєдіяльність і власний розвиток). У цьому випадку йдеться про певний тип суб'єкт-об'єктних орієнтацій у життєвих ситуаціях. Ступінь суб'єктної включеності в життєві ситуації ми досліджували за допомогою "Опитувальника життєвих орієнтацій (ОЖО)" О.Ю. Коржової. Тип суб'єкт-об'єктної орієнтації в життєвих ситуаціях ми постулювали як індивідуальний стиль організації саморозвитку особистості. Звідси його (стиль саморозвитку) можна дослідити за параметрами "ініціатива (транситуаційна творчість) – відповідальність (транситуаційний локус контролю)" і скоригувати його ефективність і позитивність для особистості, посилюючи зазначені параметри. У цьому й полягала технологія формульованого впливу, спрямованого на оптимізацію становлення суб'єкта саморозвитку в процесі фахової підготовки.

Аналіз даних за критерієм Стьюдента не виявив статистично значущої різниці між середніми значеннями шкал методики ОЖО у контрольній групі до і після експерименту. Проте, в експериментальній групі виявлена статистично значуща різниця між середніми значеннями шкал до і після експерименту: за шкалою "Транситуаційний локус контролю" – ($p \leq 0,05$; $t = 2,25$) та за шкалою "Транситуаційна творчість" – ($p \leq 0,05$; $t = 2,09$).

Зростання значень транситуаційного локусу контролю в експериментальній групі зумовило перерозподіл респондентів – перехід із категорії "Споживач життєвої ситуації" до інших типів суб'єкт-об'єктних орієнтацій у життєвих ситуаціях. У свою чергу, розподіл респондентів за типами суб'єкт-об'єктних орієнтацій у контрольній групі суттєво не змінився.

Результати контрольного експерименту підтвердили можливість скоригувати в умовах спеціального організованого дослідницько-тренінгового навчання стиль саморозвитку майбутніх психологів-практиків, посилюючи їх професійно значущі особистісні характеристики, а саме: самоактивність як внутрішньо мотивовану життєтворчість, інтенцію саморозвитку та інтернальність (саморегуляцію, самоконтроль) як відповідальність за власну життєдіяльність і саморозвиток. Останнє (за даними спостережень та індивідуальних бесід) спричинило особистісні зміни студентів-психологів і сприяло їхньому становленню як суб'єктів особистісного і професійного саморозвитку.

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших досліджень. Отже, у нашому дослідженні експериментально була підтверджена технологічна спроможність основного положення авторської концепції формування суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці про те, що психологічні ресурси як сукупність можливостей розвитку вже існують у психологічній реальності людини, але для становлення суб'єкта саморозвитку потрібна їх актуалізація і встановлення між ними певних функціональних зв'язків. Експериментально підтверджена можливість активізації й оптимізації становлення суб'єкта особистісного і професійного саморозвитку в процесі фахової підготовки студентів-психологів, організованої у формі дослідницько-тренінгового навчання, яке інтегрує професійне становлення й особистісне зростання майбутніх фахівців у галузі психокорекційної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Кузікова С. Б. Мотиваційно-ціннісний простір у становленні професійної та особистісної ідентичності студентів ВНЗ / С. Б. Кузікова // Психологія і особистість. Наук. журн. – Київ-Полтава, ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2015. – Ч. 2. – № 2(8). – С. 194–207.

2. Кузікова С. Б. Психологія саморозвитку : навч. посіб. / С. Б. Кузікова. – Суми : "МақДен", 2011. – 148 с.

Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : монографія / С. Б. Кузікова. – Суми : "МақДен", 2011. – 412 с.

3. Сафін О. Д. Інтервізія як засіб підготовки практичного психолога до здійснення консультативної роботи у кризових ситуаціях / О. Д. Сафін // Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій : психологічна теорія і практика : монографія ; за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2017. – С. 420–440.

Надійшла до редколегії 14.11.17

С. Кузікова, д-р психол. наук, проф.

Сумской государственной педагогический университет имени А.С. Макаренко, Сумы, Украина

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ-ПСИХОЛОГОВ КАК ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ СУБЪЕКТА САМОРАЗВИТИЯ

Приведены экспериментально проверенные психолого-педагогические условия и технологии оптимизации становления субъекта личностного и профессионального саморазвития в процессе профессиональной подготовки студентов-психологов к психокоррекционной деятельности. Раскрыты предмет, цели, задачи учебного курса "Психология саморазвития". Рассмотрены направления формирующего влияния исследовательско-тренингового обучения, представлены результаты проверки его эффективности.

Ключевые слова: саморазвитие, личностное саморазвитие, субъект саморазвития, оптимизация становления субъекта саморазвития, исследовательско-тренинговое обучение.

S. Kuzikova, Doctor of Sciences in Psychology, Professor

Sumy State Pedagogical University named after A.S Makarenko, Sumy, Ukraine

ORGANIZATION OF PROFESSIONAL TRAINING OF STUDENTS-PSYCHOLOGISTS OF CREATING OF SELF-DEVELOPMENT SUBJECT

The paper presents experimentally validated psychological and pedagogical conditions and optimization technologies of forming of subject of personal and professional self-development in the process of training of students-psychologists for psychocorrection activity. Subject, purposes and objectives of "Psychology of self-development" course are defined. The directions of impact of training-research studies are determined. The results of effectiveness verification are presented.

Keywords: Self-development, personal self-development, the subject of self-development, optimization of forming of self-development subject, training-research studies.

УДК 159.9(07)(075.8)

Т. Перепелюк, канд. психол. наук, доц.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНОГО РІВНЯ ВИКЛАДАЧА ПСИХОЛОГІЇ

Розглянуто різні аспекти формування й розвитку професійних умінь і навичок особистості викладача психології, його індивідуальності в процесі професійної діяльності, самоосвіти та саморозвитку.

Ключові слова: викладач психології, професійні здібності, уміння, навички, особистісні якості.

Постановка проблеми. Вітчизняний і міжнародний досвід показує, що викладання психології здійснюється як психологами, так і педагогами. У першому випадку актуальним стає завдання педагогічної підготовки психологів, а в другому – психологічної підготовки педагогів. Хто краще може викладати психологію: психолог або педагог? Очевидна перевага психолога полягає в глибоких знаннях предмета, однак йому часом бракує педагогічної й методичної підготовленості до викладацької діяльності. Педагог не має настільки глибоких знань із психології, однак у нього є очевидна перевага з погляду методичної підготовленості, він уміє педагогічно грамотно підібрати навчальний матеріал і навчити йому. Отже, не можна дати однозначну відповідь на поставлене вище запитання "хто кращий?". І психологи, і педагоги мають право на викладання психології, але важливо, щоб психолог був педагогічно, а педагог – психологічно обізнаним. Тому необхідно приділяти увагу вивченню психологами педагогічних дисциплін, важливих для успішної викладацької діяльності.

Проблема статті: шляхи модернізації вищої освіти України визначені європейськими та світовими тенденціями розвитку цієї галузі. Прагнення до безперервного розвитку, входження у світовий освітній простір, подолання всіх деформацій попереднього періоду мають стати визначальними ознаками української освітньої реформи. Мета вищої освіти сьогодні – це підготовка фахівців, здатних забезпечити перехід від індустріаль-

ного до інформаційно-технологічного суспільства, через інновації в навчально-виховному процесі та науково-методичній роботі. Тому основним завданням діяльності сучасного вищого навчального закладу в Україні має стати формування інноваційного освітньо-виховного середовища, що передбачає не тільки зміни в організації навчання, а й удосконалення професійно-особистісного рівня викладачів. Для того, щоб вища освіта України максимально задовольняла вимоги часу, такі чинники, як компетентність, професіоналізм, інтелект, творчість повинні відігравати провідну роль у функціонуванні цієї сфери. Усі ці риси можна вважати необхідними ознаками сучасного креативного викладача ВНЗ, перед яким постійно постає проблема вдосконалення, підвищення своєї педагогічної майстерності, особливо в контексті інтернаціоналізації вищої школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасними вченими досліджувалися риси професіоналізму та феномен педагогічної майстерності (О. Столярчук); моделі діяльності й компоненти його структури (О. Баклицька, Н. Степанченко); інформативні дані про викладача вищої школи (методика Р. Кеттела); питання формування професійної майстерності аналізуються в наукових дослідженнях В. Андрущенко, Ю. Васильєва, С. Вітвицької, Г. Єльнікової, І. Зязюна, Б. Кобзаря, Н. Ничкала, І. Підласого, О. Пометун, О. Пехоти, О. Савченко, І. Осадченко, М. Фіцули та ін. Структуру педагогічної майстерності досліджували у своїх працях

В. Кан-Калик, Д. Крамущенко, І. Кривонос. Питання, пов'язані з підготовкою науково-педагогічних працівників, підвищенням їхньої кваліфікації та педагогічної майстерності розкриті в науковому доробку В. Гриньової, К. Корсака, М. Романенка, Н. Селіверстової, В. Семиченко та ін.

Мета статті – проаналізувати основні складові професійно-особистісного рівня викладача вищої школи та вказати деякі шляхи його формування, підкреслити роль цих процесів у становленні професіоналізму педагога.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зміст професійної компетентності викладача психології визначається кваліфікаційною характеристикою. Вона є нормативною моделлю компетентності викладача й відображає науково обґрунтований склад професійних знань, умінь і навичок. Кваліфікаційна характеристика – це, по суті, зведення узагальнених вимог до викладача на рівні його теоретичного і практичного досвіду.

У загальному вигляді психологічні знання визначені навчальними програмами, психологічна підготовка майбутнього викладача припускає досить широкі знання методологічних основ психології:

закономірностей соціалізації й розвитку особистості; суті, цілей і технологій виховання й навчання;

законів вікового, анатомо-фізіологічного і психічного розвитку людини.

Тому психолого-педагогічна підготовка майбутнього викладача психології в першому наближенні моделює й реалізує методологію, теорію й технологію психологічної діяльності, закладає основи гуманістично-орієнтованого мислення психолога.

Психологічні знання – необхідна, але далеко не достатня умова професійної компетентності. Багато з них, зокрема теоретико-практичні й методологічні знання, є передумовою психологічних умінь і навичок.

Психологічні уміння – це сукупність тих знань, що послідовно розгортаються в зовнішньому або внутрішньому плані психологічних дій, частина з яких може бути автоматизована (навички), спрямованих на розв'язання завдань розвитку гармонійної особистості й заснованих на відповідних теоретичних знаннях. Таке розуміння суті психологічних умінь має прямий вихід у практику підготовки психолога.

Проте, фундамент педагогічної майстерності закладається набагато раніше – у процесі придбання та поглиблення знань і практичної підготовки до занять.

Основні складові педагогічної майстерності:

ясне розуміння цілей і завдань навчання й виховання студентів;

єдність думок і дій;

висока особистісна відповідальність;

постійна робота з підвищення якості занять;

знання дисципліни, яка викладається;

знання педагогіки і психології;

постійне додержування принципів навчання й виховання у ВНЗ;

уміння захоплено і доступно викладати навчальний матеріал, раціонально використовувати навчальні посібники і ТЗН;

педагогічний такт і неухильне дотримання вимог до проведення занять;

висока загальна культура поведінки і моральність;

уміння глибоко і самокритично аналізувати проведення заняття, виявляти причини помилок і недоліків, робити правильні висновки.

Перелік елементів, що становлять майстерність професійної компетентності викладача, може бути представлений як єдність його теоретичної та практичної готовності. Психологічні вміння тут об'єднані в чотири групи.

Група 1. Вивчення особистості й колективу з метою визначення рівня їх підготовленості до активного опанування нових знань; виділення комплексу освітніх, виховних і розвиваючих завдань, їх конкретизація і визначення домінуючих завдань.

Група 2. Уміння програмувати способи психологічних взаємодій; комплексне планування освітньо-виховних і розвиваючих завдань; обґрунтований підбір змісту освітнього процесу; оптимальний вибір форм, методів і засобів його організації.

Група 3. Уміння виконувати психологічні дії припускають виділення та встановлення взаємозв'язку між компонентами і чинниками виховання й навчання, приведення їх у дію: створення необхідних умов (матеріальних, морально-психологічних, організаційних, гігієнічних тощо) здійснення освітнього процесу; організація й розвиток спільної діяльності; забезпечення зв'язку ВНЗ із довіллям, регулювання зовнішніх непрограмованих дій.

Група 4. Уміння вивчати процес і результати розв'язання психологічного завдання вимагають оцінювання підсумків психологічної діяльності: самоаналіз і аналіз перебігу психологічного процесу та дій психолога; визначення нового комплексу домінуючих і підпорядкованих психологічних завдань.

Практична готовність викладача психології у структурі його професійної компетентності виражається в зовнішніх (предметних) уміннях – уміннях психологічно діяти. До них належать такі.

Інформаційні уміння. Зазвичай їх пов'язують тільки з безпосереднім викладом навчальної інформації, тоді як вони мають місце й у способах її отримання. Це уміння як навички роботи з друкарськими і комп'ютерними джерелами, уміння дидактично їх перетворювати, тобто інтерпретувати й адаптувати інформацію до завдань навчання і виховання. У процесі безпосереднього спілкування інформаційні уміння виявляються у здатності ясно і чітко викладати навчальний матеріал, зважаючи на специфіку дисципліни, рівень підготовленості студентів, їх життєвий досвід і вік; логічно правильно будувати і вести конкретну розповідь, пояснення, бесіду, проблемний виклад; органічно поєднувати використання індуктивного і дедуктивного шляхів викладу матеріалу; формулювати питання в доступній формі, коротко, чітко й виразно; застосовувати технічні засоби, електронно-вимірювальну техніку і засоби наочності; висловлювати думки за допомогою графіків, діаграм, схем, малюнків; оперативно діагностувати характер і рівень засвоєння студентами нового матеріалу з використанням різноманітних методів; перебудовувати у разі потреби план і хід викладення матеріалу.

Розвиваючі уміння. Такі уміння припускають визначення "зони найближчого розвитку" (Л. С. Виготський) окремих студентів і групи в цілому; створення проблемних ситуацій та інших умов для розвитку пізнавальних процесів, почуттів і волі вихованців; стимулювання пізнавальної самостійності та творчого мислення, потреби у встановленні логічних (частки – до загального, конкретного – до абстрактного) і функціональних (причини – наслідки, цілі – засоби, дії – результат) стосунків; формулювання і постановку питань, які вимагають застосування засвоєних знань, порівнянь і самостійних висновків; створення умов для розвитку індивідуальних

особливостей, здійснення в цих цілях індивідуального підходу до студентів.

Орієнтаційні вміння. Вони спрямовані на формування морально-ціннісних настанов вихованців і наукового світогляду.

Комунікативні вміння викладача психології структурно можуть бути представлені як взаємопов'язані групи перцептивних умінь, власне умінь спілкування і психологічної техніки.

Уміння власне спілкуватися. На етапі моделювання наступного спілкування психолог спирається передусім на свою пам'ять і уяву. Він повинен подумки відновити особливості попереднього спілкування з групою й окремими студентами, поставити себе на їхнє місце, ідентифікувати-ся з ними, побачити навколишній світ їхніми очима.

Одним із чинників формування професійно-особистісних якостей є управління спілкуванням:

у педагогічному процесі передбачає опанування викладачем умінь розподіляти увагу, підтримувати її стійкість;

виробити для групи й окремих студентів найбільш відповідний спосіб поведінки і звернення;

аналізувати вчинки вихованців, бачити мотиви, якими вони керуються, визначити їхню поведінку в різних ситуаціях;

створювати досвід емоційних переживань студентів, забезпечувати атмосферу благополуччя в групі;

управляти ініціативою в спілкуванні, використовуючи для цього багатий арсенал засобів, що підвищують ефективність взаємодії.

Установленню зворотного зв'язку в процесі спілкування допомагають емпатійні процеси, що виникають у ході взаємодії педагога й вихованців. Емоційний зворотний зв'язок досягається через уміння в поведінці студентів уловлювати загальний психологічний настрій групи, відчувати момент зміни в емоційних станах, їхньому бажанні й готовності працювати, у їхньому загальному настрої; своєчасно бачити виключення окремих студентів із загальної діяльності.

Професія викладача психології має свою специфіку, на відміну від професії психолога-практика. Викладач повинен не тільки мати психологічні знання, але й уміти передавати їх студентам. Із цього погляду вміння, особистісні якості та здібності викладача психології схожі на вміння, особистісні якості та здібності викладача інших викладацьких професій.

Щоб домогтися успіху, викладач повинен сформува-ти такі знання, уміння та здібності:

бути різнобічно обізнаним, ерудованим у різних сферах психологічних знань;

добре знати дисципліну, яку викладає;

уміти самостійно підбирати навчальний матеріал; визначити оптимальні засоби й ефективні методи навчання;

уміти доступним шляхом пояснювати навчальний матеріал, щоб забезпечити його розуміння й засвоєння студентами;

уміти створити мотивацію студентів для засвоєння навчального матеріалу;

бути вимогливим до знань і умінь студентів;

мати комунікативні й організаторські здібності та педагогічний такт; володіти логікою й мати гарний словниковий запас;

володіти виразними засобами спілкування, ораторськими й артистичними здібностями;

мати спостережливість і вміння зрозуміти студента; бути здатним до рефлексії власної викладацької діяльності.

Звичайно, дефіцит певних умінь і якостей не є про-типоказанням для викладацької діяльності. Існують різні індивідуальні стилі викладання. Наприклад, в од-ного викладача можуть бути яскраво виражені артисти-чні й ораторські здібності, в іншого – здатність до логіч-ного та систематичного викладу навчального матеріалу. Як і в інших видах професійної психологічної роботи, у викладацькій діяльності психологові важливо врахову-вати індивідуальні особливості своєї особистості.

Інтелектуальні якості мають величезне значення не тільки для вченого, але й для викладача. Розумна лю-дина – одна з характеристик, найчастіше згадувана студентами, коли вони оцінюють шанованого ними ви-кладача. Дуже примітне висловлювання В. Дружиніна: "Немає успішного психолога без високого інтелекту". Щоб зрозуміло пояснювати навчальний матеріал студе-нтам, викладач насамперед повинен сам ясно розуміти його. Саме відносно викладача особливо справедлива крилата істина: "Хто ясно мислить – той ясно викладає". Неясність думки викладача призводить до туманності його мови, як наслідок – до нерозуміння з боку студен-тів. Неправильно чинять ті викладачі, які намагаються сховати бідність думки за наукоподібними й гарними формулюваннями невизначеного змісту.

Від викладачів часто чекають цікавого й навіть арти-стичного викладу матеріалу з навчальної дисципліни. Із цього приводу С. І. Гессен писав: "Ораторське мистецт-во професора полягає не в легкості стилю його мови, але у здатності його мислити під час мови, відкривати на лекції нові доведення й відтинки думки, яку розвиває. Тому зовнішня шорсткість мови, оскільки вона є вира-женням боротьби думки зі словом, становить часто справжню принадливість наукової мови... Звичайно, деякий мінімум виразних засобів необхідний для викла-дача наукового курсу..." (Гессен, 1995).

Подібні думки висловлював і Г. Сельє: "Характерно, що непомірна краса мови є недоліком наукової лекції, оскільки відволікає увагу слухачів від пояснюваного" (Сельє, 1987). При цьому не можна заперечувати факт впливу особливостей мови викладача на ефективність навчання. Уміння ставити логічні наголоси, робити необхідні й доречні паузи, чітка та ясна дикція важливі для педагогічної діяльності. Такі недоліки мови викла-дача, як занадто висока швидкість викладу, гугнявість, шепелявість, недбалість у вимові, сприяють форму-ванню зневажливої, а іноді й негативної настанови студентів. Однак ці недоліки можуть бути виправлені шляхом систематичних вправ.

Педагогічна праця – це особливий вид висококвалі-фікованої розумової діяльності творчого характеру, яка вирізняється високою мірою напруги. Робота викладача ВНЗ – це свідома, доцільна діяльність, спрямована на навчання, виховання й розвиток студентів; йому нале-жить провідна роль у формуванні в студентів професій-них знань, вихованні активної соціальної та життєвої позиції. Як і в будь-якому виді творчості, у викладацькій діяльності своєрідно поєднуються дії нормативні та евристичні, створювані в процесі власного пошуку; особ-ливо це характерно для викладача психології. Для цієї діяльності характерна відносна самостійність творчого вибору методичних дій, прийомів у межах загальних, визнаних принципів.

Для опанування професії передбачається самостій-на робота викладача, яка включає: систематичну підго-товку до кожного виду навчального заняття, постійну роботу з новинками навчальної літератури, вивчення

досвіду колег і запозичення кращого, корисного, дійсно необхідного; відмова від стереотипів у своїй праці; вироблення індивідуальних прийомів (постановка голосу, техніка мови, граматична правильність, дикція, інтонація, сила звуку тощо); саморегуляція фізичного і психологічного станів. Успіх викладацької діяльності визначається передусім мірою професійної підготовленості й самоосвіти викладача. У міру накопичення досвіду формуються оптимальні прийоми роботи, приходить майстерність, що дозволяє швидко адаптуватися до будь-якої студентської аудиторії, виникає легкість у роботі.

Виділяють такі етапи, якими самостійно оволодіває кожен викладач:

Етап адаптації до професії: первинне засвоєння викладачем норм, менталітетів, необхідних прийомів, техніки, технологій.

Етап самоактуалізації в професії: розвиток викладачем своїх здібностей, виконання професійних норм, вияв індивідуальних особливостей, саморозвиток засобами професії, цілеспрямоване й усвідомлене посилення своїх позитивних якостей і згладжування негативних; ствердження індивідуального стилю.

Етап вільного володіння професією на рівні *майстерності*, гармонізації викладача з професією: засвоєння високих стандартів, повторення на високому рівні раніше підготовлених (наприклад у інститутах підвищення кваліфікації) розробок, зразків, методичних розробок. Майстерність включає також ті вдосконалення, які здійснює викладач, бажаючи зробити необхідні висновки з недоліків, що допускаються, помилок і успіхів, що досягаються, збагачуючи власний методичний арсенал.

Етап вільного володіння професією на рівні *творчості*: збагачення викладачем досвіду своєї професії за рахунок особистого творчого внеску, авторських знахідок, удосконалення власної праці.

У процесі самоосвіти викладачем має бути сформований індивідуальний стиль професійної діяльності та спілкування, адекватний власним психічним особливостям. Починаючи працювати над собою, необхідно виявляти в собі й розвивати професійно значущі якості. Важлива професійна якість викладача – упевненість у собі, що забезпечує йому оптимальну мобілізовану і стабільну поведінку. Зазвичай викладачі-початківці цією якістю належною мірою не володіють. Недостатня впевненість у собі найчастіше виникає з незнання справи,

низького рівня компетентності, страху виглядати недолугим. Щоб це усунути, необхідно виробити настанову на самозмінення, пошук способів подолання недоліку. Цілком доречно систематичні спостереження, контроль і свідоме регулювання власних емоцій.

Деякі автори виділяють такі завдання самостійної роботи викладача з підвищення ефективності професійної діяльності:

підвищення професійного і культурного рівня; оновлення й удосконалення знань у галузі викладання навчальної дисципліни (зокрема психології);

удосконалення педагогічної й методичної майстерності на основі ідей педагогів-новаторів і творчо працюючих викладачів;

удосконалення методів і стилю взаємодії зі студентами на принципах гуманізму, демократії, відкритості, емпатійності;

формування умінь і навичок наукового аналізу навчального процесу і самоаналізу власної діяльності.

Висновки з цього дослідження. Науково-об'єктивне, зважене дослідження різних варіантів удосконалення викладацької діяльності дозволяє зробити висновок про те, що найефективнішими механізмами розв'язання цієї задачі є безперервний особистісний, самостійний, професійний саморозвиток і самоосвіта.

Перспективи подальших досліджень. До основних напрямів подальших досліджень з обраної проблеми можна віднести вивчення психологічних особливостей самореалізації викладачів-предметників, психолого-педагогічних умов самореалізації особистості викладача в межах Болонського процесу, психологічних детермінант професійного вигорання та деформації викладацького складу, основних шляхів гармонізації професійного й особистісного зростання, психологічних умов каталізації професійної майстерності викладача психології в умовах недостатнього життєвого досвіду.

Список використаних джерел:

1. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності : навч. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2009. – 248 с.
2. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : підручник / С. С. Вітвицька. – 3-тє вид., випр. й доповн. – Житомир: "Поліграфічний центр", 2012. – 384 с.

Надійшла до редколегії 22.11.17

Т. Перепелюк, канд. психол. наук, доц.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЛИЧНОСТНОГО УРОВНЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ПСИХОЛОГИИ

Рассмотрены различные аспекты формирования и развития профессиональных умений и навыков личности преподавателя психологии, его индивидуальности в процессе профессиональной деятельности, самообразования и саморазвития.

Ключевые слова: преподаватель психологии, профессиональные способности, умения, навыки, личностные качества.

T. Perepelyuk, PhD in Psychological Sciences, Assistant Prof.

Uman Pavlo Tychina State Pedagogical University, Uman, Ukraine

FORMATION OF PROFESSIONAL AND PERSONAL LEVEL OF PSYCHOLOGY TEACHER

Different aspects of formation and development of professional skills of professor, his individuality during professional activity, self-education and self-development are examined in the article.

Key words: professor of psychology, professional capabilities, skills, personal qualities.

УДК 159.947:355.01

Ю. Тептюк, асп.
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ

Обґрунтовано психологічні особливості та чинники, які є психологічними умовами розвитку стресостійкості особистості в дорослому віці. Особливості розвитку стресостійкості особистості в дорослому віці полягають у тому, що дорослість є найбільш стресостійким віковим періодом, оскільки доросла людина завдяки аналізу власного досвіду здатна розвивати певні особистісні якості, які сприяють розвитку в неї цієї важливої риси. Зазначено, що головними особистісними чинниками, що впливають на рівень стійкості до стресу, є властивості нервової системи й темперамент, тривожність, самооцінка, локус-контроль, оптимістичний чи песимістичний стилі мислення, соціальні настанови, цінності та мотивація досягнення успіху, ступінь конфліктності та моральна нормативність.

Ключові слова: психологічні умови, стресостійкість, дорослий вік, власний досвід, особистісні якості.

Постановка проблеми. У період дорослості стресостійкість особистості набуває більш індивідуального характеру, адже доросла людина вже має певний досвід подолання різноманітних стресових ситуацій, багато її особистісних рис уже усталені, а інші ще продовжують розвиватися. Однак соціальні умови життя продовжують генерувати нові стресові ситуації. Професійне життя тією чи іншою мірою також спричиняє стрес, що вимагає від людини високого рівня стресостійкості та докладання вольових зусиль щодо її підтримки й розвитку. У зв'язку з цим виникає інтерес до визначення психологічних умов розвитку стресостійкості особистості, яка є одним із основних показників її психічного здоров'я та працездатності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно з теорією соціоемоційної селективності Л. Карстенсен виявив певні відмінності на етапах розвитку стійкості до стресу особистості в юнацькому та дорослому віці. Якщо в юнацькому віці основна увага людини спрямована на розширення власної соціальної мережі контактів, що відбувається за рахунок нових знайомств, включеності у громадське життя, соціальної активності, які, у свою чергу, без необхідного досвіду взаємодій спричиняють деякий стрес, то дорослі люди намагаються підтримувати вже сформовані соціальні контакти з близькими та друзями й уникати стресогенних ситуацій відповідно до набутого життєвого досвіду. У такому випадку соціальні взаємини перетворюються зі стресорного впливу на ресурс стресостійкості [1].

Г. Лабуві та М. Дево звернули увагу на той факт, що дорослі люди у зв'язку з набутим життєвим досвідом краще регулюють власні емоції, що допомагає їм бути стійкішими до стресових впливів. Це відбувається протягом дорослості, поки нервова система ще достатньо злагоджено функціонує, а завдяки когнітивним процесам людина спроможна адекватно аналізувати певні ситуації й робити відповідні висновки [2].

О.М. Полякова довела, що дорослість є найбільш стресостійким віковим періодом. Вона пов'язувала цей факт із тим, що доросла людина за психологічними показниками є зрілою особистістю зі стійкою системою світогляду, сформованою ієрархією мотивів і цінностей. Дорослий здатен більшою мірою впливати на чинники зовнішнього середовища, які є основними стресорами [3, с. 78]. До певної міри були не згодні з такою позицією вченої Т.І. Шевченко, Н.В. Макарова й Т.Г. Бохан, які завдяки проведеному емпіричному дослідженню стресостійкості спеціалістів небезпечних професій виявили певну тенденцію – рівень стресостійкості суттєво знижується у працівників після 36 років [4].

Отже, аналіз психологічних праць зарубіжних та українських дослідників дає змогу зробити висновок про те, що порівняно з іншими віковими періодами дорослість є найбільш стресостійким віком людини.

Мета статті – за результатами теоретичного аналізу наукових праць зарубіжних та українських учених визначити основні психологічні умови розвитку стресостійкості особистості в дорослому віці.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні в науці існує багато варіантів переліку психологічних властивостей особистості, які обумовлюють її стійкість до стресу. Умовно їх можна поділити на індивідуальні психологічні якості, особливості особистісного стилю спілкування та специфіку міжособистісної взаємодії. Однією з перших спроб визначення особистісних якостей, які суттєво впливають на стійкість до стресу та здатні змінювати ставлення до стресогенних подій, було дослідження Дж. Ормел, Р. Сандермана та Р. Стюарта, які виявили три головні особистісні змінні, від яких залежить стресостійкість людини, а саме: нейротизм, самооцінку та локус-контроль. Ці змінні, на думку дослідників, також здатні змінити реакцію людини на певну несприятливу обставину [5].

Ототожнюючи такі поняття, як стресостійкість і психологічна еластичність, С. Мадді наголосив на тому, що процес її розвитку суто індивідуальний і залежить від відсутності негативних "Я-образів" та нищівної самокритики, здатності людини свідомо керувати власною поведінкою в кожній ситуації, уміння справлятися з горем і долати різні психологічні перешкоди, спрямованості на досягнення фізичного здоров'я й оптимізму. Розвиток психологічної еластичності чи стресостійкості залежить не лише від зовнішньої ситуації ("Я маю") і стану людини на теперішній час ("Я є"), але й від соціально надбаних якостей, умінь і навичок ("Я можу") [6].

О.М. Полякова виокремила такі особистісні якості, від яких залежить рівень стресостійкості, як темперамент, тривожність, локус-контроль, самооцінка. Кожний із цих компонентів, на її думку, надає певну інформацію про поведінку людини у стресовому стані, а їхня сукупність дозволяє визначити особистість як стресостійку чи ні. Існує принципова відмінність між стресостійкістю індивідів зі слабкою та сильною нервовими системами, яка полягає в тому, що перші краще витримують вплив монотонних стрес-чинників, а другі – екстремальних. Високий рівень особистісної тривожності негативно впливає на ефективність діяльності під час дії стресорів. Соціальне оточення завжди є джерелом стресу для екстернала, але воно є одночасно й можливістю зменшення психоемоційної

напруги. Інтерналі стійкіші до стресу, але лише у випадку наявності адекватної самооцінки [3].

В.М. Корольчук визначальними внутрішніми чинниками формування й розвитку стресостійкості особистості вказала такі, як "Я-концепція" особистості, інтернальний локус контролю, когнітивний розвиток, розвиненість комунікативної сфери, змістовні характеристики структурних компонентів стресостійкості особистості. Високий рівень стресостійкості зумовлюють урівноваженість, впевненість у собі, відсутність сором'язливості, низький рівень особистісної тривожності, вольовий самоконтроль, самовладання; характеристики мотиваційної сфери – мотивація соціальної значущості праці, професійної майстерності, досягнення; високий рівень інтернального локусу контролю, готовність до діяльності [7].

Г.Б. Моніна та Н.В. Ранала виокремили такі індивідуальні особливості людини, які суттєво впливають на її стресостійкість: тривожність, локус-контроль, темперамент, стиль мислення, оптимізм/песимізм, поведінковий тип А, самооцінка, наявність яскраво виражених акцентуацій характеру, схильність до конфліктів, підвищена агресивність, настанови й цінності особистості та ін. Учені звернули увагу на те, що особистісні риси людини, які розглядаються як провокаційні для розвитку дистресу, можуть стати такими лише в певній ситуації, при взаємодії стресорів, відсутності соціальної підтримки чи високому рівні наповнення життя різноманітними стресами [8].

В.І. Розов створив власну концепцію адаптивності в екстремальних умовах, згідно з якою розвиток стійкості до стресу залежить від оптимістичного когнітивного стилю, здібності формувати, розвивати й підтримувати соціальні взаємини, надавати та приймати інструментальну й емоційну підтримку; адаптивного мислення, здатності до нормалізації сну, впевненої поведінки, уміння керувати власними психофізіологічними станами й підтримувати оптимальний фізичний стан, здатності до самоорганізації часу життя. У свою чергу, до оптимістичного когнітивного стилю вчений відносить активну життєву позицію, почуття гумору та високу мотивацію досягнення. Адаптивне мислення містить такі властивості, як: самоконтроль, рефлексивність і гнучкість. До впевненої поведінки належать ініціативність, позитивна самооцінка, відповідальність, соціальна компетентність і здатність до самоствердження [9].

Отже, головними особистісними чинниками, які впливають на рівень стійкості до стресу, учені називають властивості нервової системи і темперамент, тривожність, самооцінку, локус-контроль, оптимістичний чи песимістичний стиль мислення, соціальні настанови, цінності й мотивацію досягнення успіху, ступінь конфліктності та моральну нормативність.

На думку Ю.В. Щербатих, тип вищої нервової системи чи темперамент є не лише фізіологічним базисом для особистості, але й одним з головних показників стресостійкості, адже він відображає силу та динаміку нервових процесів під час дії стресорів. Учений стверджує, що меланхолічний тип темпераменту найменш, а флегматичний – найбільш стійкий до стресу. У холериків спостерігаються часті емоційні спалахи, але завдяки їхній короткостроковості вони не призводять до сильних стресів [10]. О.Л. Церковський виявив, що при збільшенні напруги раніше погіршується ефективність діяльності у представників слабкої нервової системи, хоча вони здатні іноді демонструвати вищу продуктивність під час дії стрес-чинників середньої стресогенності. Однак при її збільшенні та підвищенні значущості результату праці рівень їхньої стресостійкості різко знижується. Представники сильного типу нервової системи за

таких умов, навпаки, мобілізують власні психологічні ресурси, що суттєво підвищує рівень їхньої стресостійкості та продуктивності діяльності [11].

Отже, можна зробити висновок, що хоча деякі властивості нервової системи певною мірою визначають потенційний рівень стресостійкості особистості, вони є вродженими та майже не піддаються корекції.

Більшість дослідників зазначають тісний взаємозв'язок між рівнем тривожності та стресостійкістю особистості. Люди із тривожністю як рисою характеру більше схильні до стресу, ніж ті, у кого тривожність виникає лише в небезпечних ситуаціях. З. Р. Шайхлісламов виявив, що у високотривожних людей виконання діяльності у стресогенних умовах викликає значну нервово-психічну напругу, обумовлену їхньою надмірною вимогливістю до себе. Унаслідок цього відбувається зсув мотиву діяльності, при якому індивід замість активного пошуку способів розв'язання завдань акцентує увагу на якості успішності своєї діяльності, завищуючи значущість зроблених помилок і відповідальність за них. Особливо помітними вияви особистісної тривожності стають у стресогенних ситуаціях, які пов'язані зі страхом невизначення оточенням і необхідністю прийняття самостійних рішень [12]. Хоча роль тривоги у стійкості до стресу може суттєво змінюватися залежно від її інтенсивності, низький рівень особистісної тривожності є однією з головних психологічних умов розвитку стресостійкості.

Важливим психологічним чинником, який здійснює суттєвий вплив на розвиток стійкості до стресу особистості, є її самооцінка. Л.В. Бороздіна та О.О. Залученова виявили, що у випадку, коли люди оцінюють себе достатньо високо, малоімовірно, що вони будуть інтерпретувати більшість подій як емоційно важкі або стресові. Крім того, у випадку виникнення стресу вони справляються з ним краще, ніж особи з низькою самооцінкою. Самостійне успішне подолання стресу надає людині додаткову інформацию про власні можливості та сприяє підвищенню рівня самооцінки [13]. К. Левін звернув увагу на той факт, що як неадекватно висока, так і неадекватно низька самооцінка не сприяє стійкості до стрес-чинників. Неадекватно завищена самооцінка сприяє акумуляції неуспішних результатів діяльності, які створюють пряму передумову для підвищення особистісної тривожності. У зв'язку з цим у людини виникає настільки нагальна потреба в позитивному уявленні про себе, що вона готова підвищувати самооцінку аж до її неусвідомленої фальсифікації [14]. К. В. Кім завдяки власному дослідженню встановила, що труднощі з купіюванням стресу в людей з низькою самооцінкою пов'язані з двома видами негативного самосприйняття. По-перше, люди з низькою самооцінкою мають вищий рівень страху або тривожності під дією загрози, ніж люди з позитивною самооцінкою. По-друге, люди з низькою самооцінкою менш енергійні у вживанні превентивних заходів і, ймовірно, мають більш фатальні переконання, що нічого не зможуть зробити для запобігання негативних наслідків. Вони намагаються уникати труднощів, адже переконані, що не впораються з ними [15].

Звертаючи увагу на той факт, що самооцінка є ядром особистості, однією з головних функцій якого є саморегуляція, Т.А. Ткачук зазначає, що адекватно високий рівень самооцінки грає важливу роль у організації людиною власної доцільної поведінки, діяльності та стосунків з оточуючими людьми, оскільки від неї залежать критичність і вимогливість до себе, ставлення до своїх успіхів і невдач [16].

Отже, оскільки адекватно висока самооцінка позитивно впливає на активність людини щодо пошуків і застосування різних засобів для запобігання й боротьби

зі стресом, то вона є однією із основних психологічних умов розвитку стійкості до стресу.

Варто приділити увагу локусу контролю та його впливу на стійкість до стресогенних чинників. Д.В. Аверіл виокремив три основні типи особистісного контролю: поведінковий контроль, що стосується на пряму дій; когнітивний контроль, що, у першу чергу, відображає особисту інтерпретацію подій; контроль рішучості, що визначає процедуру вибору способу дії. Він стверджував, що кожний з типів контролю пов'язаний зі стресом комплексно, іноді збільшуючи, іноді знижуючи його силу, іноді не впливаючи на нього зовсім [17]. К.В. Кім звернула увагу на те, що зв'язок особистого контролю зі стресом – це, у першу чергу, функція самої значущості контролю для індивіда. Учена зазначила, що ця залежність не однозначна. Відсутність можливості в особистості контролювати стресогенну ситуацію робить її дію більш дистресовою (підсилюється виділення кортизолу), причому більшою мірою в інтервалі, ніж у екстернатів. Поряд з цим дослідницею було виявлено, що відповідні тренування можуть змінити місце контролю [15]. Проте, як доведено Т.А. Ткачук, інтервальний локус контролю забезпечує відповідальність у прийнятті рішень, соціальну активність, емоційну стійкість, моральну нормативність, виражену когнітивну активність, усвідомлення професійно-освітніх прагнень і перспектив на майбутнє [16]. Отже, у багатьох випадках доцільну поведінку можна розглядати як показник стресостійкості, що складається із властивостей екстернальності та інтернальності, з переважанням останніх.

Ю.В. Щербатих визначив, що оптимістичний чи песимістичний стилі чи стратегії мислення особистості мають певні переваги й недоліки. Єдиною перевагою песимізму є те, що особистість задовго готується до несприятливого розвитку подій, і коли це стається, для неї такий результат не є шокуючим і не призводить до сильного стресу. Оптимістичний стиль мислення надає людині набагато більше користі. Якщо оптиміст вірить у те, що завжди існує сприятливе розв'язання будь-якої ситуації, то ця віра підвищує його рівень стійкості до стресу й активізує мотивацію до пошуку рішень [10].

На нашу думку, схильність до оптимістичного стилю мислення зменшує рівень особистісної тривожності, яка пов'язана зі страхом не впоратися зі складними життєвими ситуаціями, а це, у свою чергу, сприяє розвитку стресостійкості особистості.

Про мотивацію як один з головних чинників розвитку стресостійкості згадував ще Г. Сельє. Учений зазначив, що специфічною людською мотивацією є така, яка спрямована не лише на збереження власного життя, але й на отримання визнання іншими людьми **завдяки даванню користі суспільству**. Він назвав це явище альтруїстичним егоїзмом [18]. А.О. Реан виявив, що в обстежуваних із високим рівнем стійкості до стресу зазначається переважання внутрішньої мотивації (мотиви самореалізації, задоволення від процесу й результату діяльності) над зовнішньою негативною мотивацією (мотиви уникнення покарання та невдачі). Він довів, що зовнішня негативна мотивація знижує показники ефективності стійкості до стресу особистості, оскільки при стиканні з труднощами для таких осіб характерна реакція відходу від проблемних ситуацій на основі мотивів уникнення покарання і невдач. Така мотиваційна структура, з одного боку, сприяє зменшенню кількості стресогенних ситуацій за рахунок свідомого відходу від їх розв'язання, а з іншого боку, затримує розвиток якостей, які допомагають упоратися із розв'язанням різноманітних проблем [19]. К. В. Кім, досліджуючи проблему впливу мотиваційного чинника на ефективність діяльності та стійкість до стресу, виявила її

обумовленість законом Йоркса – Додсона, у якому стверджується таке: чим вище сила мотивації, тим вище результативність діяльності, але цей зв'язок зберігається до певного, оптимального рівня, за яким подальша мотиваційно-емоційна напруга призводить до погіршення ефективності діяльності [15]. Отже, внутрішня мотивація до самореалізації й отримання задоволення від процесу та результату діяльності сприяють акумуляції успішних результатів подолання стресових ситуацій, а тому вона є однією з ключових психологічних умов розвитку стресостійкості особистості.

Дж. Грінберг дослідив взаємозв'язок між конфліктністю особистості та її стійкістю до стресу, який полягає в тому, що вміння успішно розв'язувати конфлікти покращує міжособистісні відносини, а це, у свою чергу, зменшує кількість стресорів і рівень тривожності, підвищує самооцінку, що є основними показниками стресостійкості особистості. Не сприяють зменшенню конфліктності особистості такі особливості стилю спілкування, як відсутність інтересу до позиції співбесідника, небажання виявити розуміння до нього, прагнення до перемоги в конфлікті будь-якою ціною, відсутність гнучкості мислення та застосування неконструктивної критики. Першими кроками до успішного розв'язання будь-якого конфлікту та зниження конфліктності людини як її особистісної якості є набуття вміння рефлексивного слухання та пошуку альтернативних рішень за допомогою мозкового штурму [20]. На нашу думку, відсутність такої особистісної якості як конфліктність сприяє розвитку стресостійкості завдяки тому, що без неї людина не прокує додаткові стресові ситуації, пов'язані з різноманітними непорозуміннями з оточуючими, уміє співпрацювати з іншими під час розв'язання проблем, а також надавати та приймати соціальну підтримку у випадку її необхідності, що позитивно впливає на продуктивність її діяльності.

У психологічних джерелах висвітлюється ідея А.О. Реана про те, що міжособистісні відносини людей з високим рівнем стресостійкості відрізняють тенденції такої позитивної їхньої спрямованості, як соціально-психологічна толерантність, підвищені просоціальні очікування від учасників спільної діяльності, доброзичливість, орієнтація на співробітництво [19].

О.Г. Маклаков навів статистичні дані про значну позитивну кореляцію між факторами комунікативного потенціалу та стійкості до стресу. Ним було виявлено значущий взаємозв'язок між моральною нормативністю і стресостійкістю. Цей показник, на думку вченого, є певним захисним механізмом, який як каталізатор в екстремальних умовах запускає механізм стійкості до стресу. Також моральна нормативність здійснює пролонгований ефект на підтримку рівня стійкості до стресу [21]. Хоча вчені дотримуються різних позицій щодо взаємозв'язку таких показників, як стресостійкість і моральна нормативність, на нашу думку, одночасне врахування особистістю суспільної думки і власних моральних пріоритетів сприяє впевненості людини у власних діях і користі виконуваної діяльності, що, у свою чергу, розвиває стійкість до стресу. Особистісні конфлікти людини, які розгортаються на підґрунті суперечності між загальноприйнятими моральними нормами та її власним баченням, призводять до зростання внутрішньої напруги та негативно впливають на розвиток її стресостійкості.

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших досліджень. На думку багатьох учених, особливості розвитку стресостійкості особистості в дорослому віці полягають у тому, що дорослість є найбільш стресостійким віковим періодом, оскільки доросла людина завдяки аналізу власного досвіду здатна розвивати

певні особистісні якості, які сприяють розвитку в неї цієї важливої риси. Перспективними в зазначеному науковому напрямі є подальші пошуки ефективних методів впливу на розвиток розглянутих вище особистісних якостей, що визначають стресостійкість особистості.

Список використаних джерел:

1. Carstensen L. L. Taking time seriously: A theory of socioemotional selectivity / L. L. Carstensen, D. M. Isaacowitz, S. T. Charles // *American Psychologist*. – 1999. – № 54. – P. 165–181.
2. Labouvie-Vief G. Emotional regulation in adulthood and later life: A developmental review / G. Labouvie-Vief, M. Devoe // *Annual review of gerontology and geriatrics*. – New York : Springer, 1991. – P. 172–194.
3. Полякова О. Н. Стресс: причины, последствия, преодоление / О. Н. Полякова – СПб. : Речь, 2008. – 144 с.
4. Шевченко Т. И. Стрессоустойчивость специалистов опасных профессий МЧС России / Т. И. Шевченко, Н. В. Макарова, Т. Г. Бохан // *Вестн. Томск. гос. ун-та*. – 2013. – № 369. – С. 164–167.
5. Ormel J. Personality as modifier of the life event – distress relationship: A longitudinal structure equation model / J. Ormel, R. Sanderman, R. Stewart // *Person. Individ. Diff.* – 1988. – V. 9. – № 6. – P. 973–982.
6. Maddi S. Hardiness: The courage to grow from stress / S. Maddi // *The Journal of Positive Psychology*. – 2006. – № 1(3). – P. 160–168.
7. Корольчук В. М. Психологія стресостійкості особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / В. М. Корольчук. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2009. – 32 с.
8. Моница Г. Б. Тренинг "Ресурси стрессоустойчивости" / Г. В. Моница, Н. В. Раннала. – СПб. : Речь, 2009. – 250 с.
9. Розов В. И. Психология экстремальных ситуаций: адаптивность к стрессу и психологическое обеспечение : науч.-практ. пособие / В. И. Розов. – К. : КНТ; Саммит-Книга, 2012. – 480 с.

10. Щербатых Ю. В. Психология стресса и методы коррекции / Ю. В. Щербатых. – СПб. : Питер, 2006. – 256 с.

11. Церковский А. Л. Современные взгляды на проблему стрессоустойчивости / А. Л. Церковский // *Вестн. ВГМУ*. – 2011. – Т. 10. – №1. – С. 6–19.

12. Шайхлисламов З. Р. Прогнозирование эмоциональной устойчивости работников органов внутренних дел в экстремальных условиях служебно-оперативной деятельности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / З. Р. Шайхлисламов. Ун-т внутр. дел Украины. – Харьков, 1997. – 156 с.

13. Бороздина Л. В. Увеличение индекса тревожности при расхождении уровней самооценки и притязаний / Л. В. Бороздина, Е. А. Залученова // *Вопросы психологии*. – 2002. – №1. – С. 104–113.

14. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – СПб., 2000. – С. 81–99.

15. Кім К. В. Особливості розвитку стресостійкості майбутніх правоохоронців у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / К. В. Кім. Ун-т цивільного захисту України. – Харків, 2008. – 236 с.

16. Ткачук Т. А. Копінг-поведінка: стратегії та засоби реалізації : монографія / Т. А. Ткачук. – Ірпінь : Нац. ун-т держ. податкової служби України, 2011. – 286 с.

17. Averill J. R. A tale of two Snarks: emotional intelligence and emotional creativity compared / J. R. Averill // *Psychological Inquiry*. – 2004. – V. 15. – P. 228–233.

18. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – М., 1992. – 242 с.

19. Реан А. А. Психология адаптации личности / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб. : Прайм, 2008. – 479 с.

20. Гринберг Д. Управление стрессом / Д. Гринберг. – СПб. : Питер, 2002. – 496 с.

21. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // *Психол. журн*. – 2001. – №1. – С. 16–24.

Надійшла до редколегії 21.11.17

Ю. Тептюк, асп.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, Украина

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ ЛИЧНОСТИ ВО ВЗРОСЛОМ ВОЗРАСТЕ

Обоснованы психологические особенности и факторы, выступающие психологическими условиями развития стрессоустойчивости личности во взрослом возрасте. Особенности развития стрессоустойчивости личности во взрослом возрасте заключаются в том, что взрослость является наиболее стрессоустойчивым возрастным периодом, поскольку взрослый человек благодаря анализу собственного опыта способен развивать определенные личностные качества, способствующие развитию в нем этой важной черты. Отмечено, что главными личностными факторами, влияющими на уровень устойчивости к стрессу, являются свойства нервной системы и темперамент, тревожность, самооценка, локус-контроль, оптимистический или пессимистический стили мышления, социальные установки, ценности и мотивация достижения успеха, степень конфликтности и моральная нормативность.

Ключевые слова: психологические условия, стрессоустойчивость, взрослый возраст, собственный опыт, личностные качества.

Y. Teptiuk, PhD Student

Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF DEVELOPMENT OF STRESS TOLERANCE OF THE PERSONALITY IN ADULTHOOD

The psychological features and development factors which are the psychological conditions of stress tolerance development in person's adulthood, are revealed in the article. A feature of the stress tolerance development in person's adulthood implies that adulthood is the most stress-resistant age period, because an adult, by analyzing its own experience, is able to develop certain personal qualities that contribute to the development of this important feature. It is stated that the main personal factors that affect the level of resistance to stress, are properties of the nervous system and temperament, anxiety, self-esteem, locus of control, optimistic or pessimistic styles of thinking, attitudes, values and motivation to succeed, the degree of conflict and moral normativity.

Key words: psychological conditions, stress, adulthood, own experience, personality qualities.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ВІЙСЬКОВО-СПЕЦІАЛЬНІ НАУКИ

Випуск 1(38)

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Responsibility for the opinions given, statements made, accuracy of the quotations, economical and statistical data, terminology, proper names and other information rests with the authors. The Editorial Board reserves the right to shorten and edit the submitted materials. Manuscripts will not be returned.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редаколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 5,6. Наклад 300. Зам. № 218-8608.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № В2*.
Підписано до друку **27.12.17**

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02